

Довгий життєвий шлях Конрада Аденауера (1876–1967) припав на період існування Німецької імперії, Веймарської республіки, Третього рейху і перші два десятиліття формування Федеративної Республіки Німеччини. Коротко і яскраво описує Марі-Луїз Рекер життя Аденауера та його розмаїту політичну кар’єру від його рейнландського походження, часів перебування на посаді обер-бургомістра Кельна, політичного переслідування під час націонал-соціалістичної диктатури і до того часу, як він став співзасновником ХДС, канцлером-засновником Західнонімецької держави і всесвітньо відомим державним діячем.

Коротка біографія пропонує багатогранний портрет першого голови уряду Федеративної Республіки Німеччини, виявляє і політичні досягнення, і видатну особистість політика.

Фото на обкладинці: Конрад Аденауер у палаці Шаумбург у Бонні. 1960 рік

© уряд ФРН Рольф Унтерберг

Видання здійснене за сприяння Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні в рамках програми «Сусідство Європейського Союзу» коштом Федерального міністерства економічного співробітництва та розвитку. Зміст даної публікації є виключно відповідальністю автора та редакторів та не обов’язково відображає погляди Фонду Конрада Аденауера та Федерального міністерства економічного співробітництва та розвитку.

- [Марі-Луїз Рекер](#)
 - [Передмова до українського видання](#)
 - [Вступ](#)
 - [1. Житель Кельна](#)
 - [2. Партійний політик](#)
 - [3. Глава уряду](#)
 - [4. Міжнародний політик і державний діяч](#)
 - [Епілог](#)
 - [Хронологічна таблиця](#)
 - [Бібліографія](#)
 -

**Марі-Луїз Рекер
Конрад Аденауер
Життя та політика**

Передмова до українського видання

Особистий і політичний життєвий шлях Конрада Аденауера вражає і сьогодні. Як перший Федеральний канцлер Федеративної Республіки Німеччина (1949–1963 рр.) він, безсумнівно, належить до найвизначніших особистостей німецької історії. Неможливо переоцінити його внесок до демократичної відбудови країни після нацистського свавілля. У зовнішній політиці він послідовно проводив орієнтовану на Захід політику, оскільки лише в колі успішних західних демократій вбачав довготривалу гарантію свободи та дотримання прав людини. Возз’єднання розділеної на той час Німеччини можливе лише в умовах свободи, — був переконаний Конрад Аденауер. Тому, незважаючи на серйозний внутрішньополітичний спротив, він вів Федеративну Республіку Німеччина до Північноатлантичного оборонного альянсу. Європейська єдність, примирення з Францією — затьматим суперником, ворожнеча з яким тривала не одне сторіччя, — а також відповідальність перед єврейським народом стали проявом як цієї орієнтованої на цінності політики, так і його особистих переконань як християнина. Інструментарій для політичної діяльності у своїй повоєнній кар’єрі, що в 73 роки привела його до посади Федерального канцлера, він отримав на муніципальному рівні, будучи обер-бургомістром м. Кельна (1917–1933 рр.). У поважному віці 91 року, через добрих три з половиною роки після відставки з посади канцлера, Конрад Аденауер помер 19 квітня 1967 р. у своєму будинку в Рендорфі. Зі своєю останньою закордонною промовою він виступив незадовго до цього, 16 лютого 1967 р., у Мадридському культурному центрі «Атенеум». Вже тоді він далекоглядно наголосив: «...думаючи про Європу, ми маємо дивитися і на Схід. До Європи відносяться країни, що мають багате європейське минуле. Їм також слід надати можливість вступу. Європа повинна бути великою, повинна мати силу, повинна мати вплив для того, щоб представляти свої інтереси у світовій політиці».

Після падіння «залізної завіси» Фонд Конрада Аденауера виконує цей заповіт людини, ім’я якої носить. В усіх країнах Центральної та Східної Європи Фонд разом із своїми партнерами на місцях виступає за демократію, права людини, свободу та підтримку європейської єдності. Цього року Фонд відзначає 25-ту річницю відкриття свого представництва в Києві. З 2017 р. його роботу доповнює ще один офіс на сході України — у Харкові. Таким чином, Україна стала однією з небагатьох країн світу, у яких Фонд Конрада Аденауера представлений у двох містах. Цей переклад біографії К. Аденауера, написаної відомим істориком Марі-Луїз Рекер, покликаний краще познайомити українців із різноманітними результатами діяльності Конрада Аденауера протягом його життя. Сподіваємося, що вони надихнуть уважного читача і на долання викликів сьогодення.

Тім Б. Петерс

м. Київ, вересень 2019 р.

Керівник Представництва Фонду Конрада Аденауера в Україні (м. Київ)

Новина ширилася, мов лісова пожежа. У середу, 19 квітня 1967 року, у своєму будинку в Рендорфі у віці 91 року помер Конрад Аденауер — «у глибокому спокої», як зазначено в медичному бюлетені. Дзвони розташованої неподалік церкви оповістили про смерть найвидатнішого мешканця невеличкої громади біля підніжжя Зібенгебірге. Коли прапори в Бонні приспустили, голова бундестагу Ойген Герстенмайер повідомив федеральний уряд та бундестаг про смерть найстарішого члена парламенту, колишнього очільника Парламентської ради, який багато років поспіль був федеральним канцлером ФРН; він також висловив співчуття рідним померлого. Федеральний президент Гайнріх Любке наказав провести офіційну церемонію прощання та поховання «на знак визнання його видатних заслуг перед нашим німецьким народом та нашою державою».

Тож у суботу, 22 квітня, колишнього канцлера перевезли з Рендорфа до Бонна. Урочиста процесія пройшла тим самим шляхом, який він завжди обирав, обіймаючи посаду голови уряду. Похоронну процесію очолював поліцейський ескорт, за ним слідував автомобіль Федеральної прикордонної охорони з дубовою труною, покритою службовим прапором Федерації, за ними — «Мерседес 300», яким він щодня приїздив до будівлі парламенту, поліцейський автомобіль з чотирма його охоронцями, і нарешті — родичі. Колона вирушила з Рендорфа до Кенігсвінтера, переправилася на поромі до Бад-Годесберга, потім пройшла вулицею Кобленцер-Штрассе, яку того ж дня перейменували на Аденауер-Алею, і зрештою дісталася Відомства федерального канцлера. Там, у великому залі засідань уряду, протягом двох днів була виставлена труна з померлим, аби люди мали змогу віддати йому останню шану. З ранку й до пізнього вечора десятки тисяч людей проходили повз труну. Ще мільйони глядачів дивилися телевізійну трансляцію урочистостей — медіа-подія першого рангу.

Пізніше — у вівторок, 25 квітня — відбулася урочиста церемонія в бундестазі на березі Рейну в Бонні. Лише одне з 518 депутатських крісел залишилося у залі пленарних засідань будівлі парламенту: 9-те місце, 1-й ряд — його крісло, яке він займав під час парламентських засідань після того, як пішов у відставку з посади голови уряду в жовтні 1963 року. Решту крісел було замінено на 1200 вужчих. Там, де Аденауер стежив за дебатами протягом останніх трьох з половиною років (майже завжди мовчки), лежав букет білих хризантем. Праворуч, біля трибуни, сиділи американський президент Ліндон Б. Джонсон, президент ФРН Гайнріх Любке, президент Франції Шарль де Голль та федеральний канцлер Курт Георг Квінгер, ліворуч — голова бундестагу Ойген Герстенмайер та родичі померлого, серед них — голова Федерального конституційного суду Гербхард Мюллер.

Ще ніколи за його майже 18-річну історію у будівлі парламенту в Бонні не збиралося так багато видатних політиків з усього світу, як у цю годину: три глави держави, глави урядів 19 країн, 14 міністрів закордонних справ; усі очільники органів влади європейських країн зібралися разом, щоб віддати останню шану найстарішому серед державних діячів Заходу, який на той момент уже не був при владі. Також були присутні чимало колег-політиків 91-річного державного діяча, серед яких поважного віку перший прем'єр-міністр Ізраїлю Давид Бен-Гуріон, колишній прем'єр-міністр та Джон Макклой. У траурній промові федеральний президент Любке вшанував колишнього канцлера як людину, яка «визначила наш шлях назад до спільноти вільних народів». Після того Боннський оркестр Бетховенгалле зіграв національний гімн.

*Похорон Конрада Аденауера, 1967 рік.
© British Pathé*

За дві години після закінчення державних урочистостей у Бонні всі дзвони Кельна оповістили про понтифікальний реквієм над померлим. Десятки тисяч людей стояли навколо собору, коли з Бонна прибула траурна процесія. Заупокійну службу правив кардинал Йозеф Фрінгс, який упродовж багатьох років був довіреною особою померлого. Водночас перед південним порталом собору вишикувався оркестр бундесверу та почесна варта армії, флоту й авіації. О 15.10 відчинили ворота собору. Під приглушений барабанний дріб повз солдатів, які вишикувалися в шеренгу по обидва боки, пронесли ордени померлого, численні вінки і, нарешті, труну від собору до автомобілів, трохи пізніше похоронна процесія вирушила в напрямку Рейну. Там труну передали на борт катера бундесверу. У супроводі 18 суден, зокрема з Великобританії, Франції та Нідерландів, померлий вирушив у останню подорож до Рендорфа під 91 салютний постріл за кожен рік його життя.

Ця подорож Рейном ще раз провела померлого по основних місцях його політичної діяльності: вона розпочалася в його рідному місті, де він провів дві третини свого життя і де 15 років служив на посаді обер-бургомістра, де одружився і де народилися його діти; вона продовжилася у Бонні, звідки походила частина його родини, повз палац Шаумбург — його колишню резиденцію — до будівлі парламенту, де він спочатку обіймав посаду голови парламентської ради, а згодом став членом фракції ХДС/ХСС і на посаді канцлера значною мірою творив історію Федеративної Республіки; далі — до Петербурга на другому березі Рейну, де колись розташовувалася резиденція союзних верховних комісарів (як же важко було йому відібрати в них опіку та зробити перші кроки на шляху до більшої самостійності молодій державі). Потім шлях пролягав до Кенігсвінтера, де невеликий автомобільний кортеж під військовим супроводом прийняв труну та перевіз її до Рендорфа.

Там, на лісовому цвинтарі, Конрада Аденауера поховали того самого вечора поруч з батьками та обома дружинами Еммою та Гуссі. Присутня була лише родина та найближчі друзі. Стрільці Рендорфського клубу «Святий Губерт» віднесли його до могили, син Пауль промовив останні молитви. Увечері, о дев'ятій годині, труну спустили в прикрашену зеленими гілками могилу.

Ким був цей померлий, що його поховали з такими почестями у величній та сповненій гідності церемонії? Яких принципів дотримувався він у своїй політичній діяльності? Що мало на нього вплив? Які злети й падіння очікували його як у приватному житті, так і в політичному? Які успіхи приписують йому історики та сучасники? Що залишилося від його «спадщини»? На ці питання спробує стисло дати відповідь ця книга.

1. Житель Кельна

Родина, посада бургомістра та примусова відставка

Життєвий шлях Конрада Аденауера припадає на чотири різні епохи: Німецьку імперію, Веймарську республіку, Третій рейх та Федеративну Республіку Німеччину — і через це вельми багатий на політичний досвід. Народився він одночасно із заснуванням Німецької імперії. Коли він 5 січня 1876 побачив світ у Кельні, війни за об'єднання та ідея створення німецької національної держави були ще значною мірою присутні в суспільній свідомості. Родина його батька (як і матері) походила з Рейнланду й осіла в сільській місцевості поблизу Бонна. Його батьки, Йоганн Конрад та Крістіна Гелена Аденауер (уроджена Шарфенберг), переїхали після одруження в серпні 1871 року до Кельна, де батько, полишивши військову службу після Німецько-французької війни, розпочав кар'єру службовця середнього рангу в управлінні юстиції, і працював там у вищому суді землі, під кінець — на посаді радника канцелярії. У травні 1872 року народився перший син Август, у жовтні 1873 року — Ганс, у січні 1876 — Конрад Герман Йозеф, а у квітні 1879 року — нарешті дочка Лілі. П'ята дитина, народжена в 1882 році, також дівчинка, померла за кілька місяців після народження. Отже, Конрад зростав у великій родині, яка підтримувала його, і на яку він спирався все своє життя.

У повсякденному житті родини дуже важливим був потужний зв'язок з релігією, який впливав на розпорядок дня (наприклад, спільні ранкові та вечірні молитви). Упродовж усього свого життя він був активним християнином-католиком. Як запевняв пізніше, він не міг згадати, щоб коли-небудь пропустив месу в неділю, хіба що був хворий. Таке вкорінення в рейнське католицитво — толерантне, відкрите, прагматичне — було притаманне майбутньому канцлеру до самої смерті. Не менш важливими в повсякденному житті родини були чесноти, які він згодом охарактеризує як «почуття обов'язку, чесність, працьовитість і таке об'єктивне честолобство, яке мало на меті вирішення будь-яких завдань, докладючи максимум зусиль». Таке уявлення про згуртовану, спрямовану на досягнення результату родину міщан-держслужбовців відображене в усіх згадках про батьківський дім Аденауера. І суворий батько, і діяльна мати — жінка «неймовірної енергії», як часто називав її син — впливали на повсякденне життя чотирьох братів і сестер.

На Великдень 1885 року Аденауер вступив до Апостольської гімназії, яку на той момент уже відвідували обидва його старші брати. Батькові було не легку забезпечити трьом синам навчання в гімназії та вищу освіту, це вимагало від усіх старанності, ощадливості та взаємної підтримки. Позаяк обидва старші брати вже навчалися, батько мав на меті для молодшого сина опанування банківської справи після закінчення гімназії. Щоправда, вступ до Банку Зелігмана так і зостався епізодом. Ба більше, у квітні 1894 року, усього лише за 14 днів навчання, отримавши стипендію міста Кельна, Конрад почав вивчати право в університетах Фрайбурга, Мюнхена і Бонна. Своє навчання він закінчив через три роки, двадцятиоднорічним, склавши Перший державний іспит. Упродовж чотирьох з половиною років по тому — стажування; і в жовтні 1901 року він складає Асесорський іспит. Здавалося, що шлях у державну службу або в судову систему втворювано.

Водночас перші кар'єрні кроки були непевними та здійснювалися наважання. Після дворічного випробувального терміну в прокуратурі Кельна Аденауер перейшов на роботу до адвокатського бюро, згодом знову повернувся до роботи в судовій системі. Та навіть і це не було його остаточним професійним вибором: ба більше, це привело його в місцеве самоврядування рідного міста. У березні 1906 року було здійснено вирішальний крок назустріч подальшій політичній кар'єрі — його було обрано заступником обер-бургомістра Кельна на міських зборах депутатів. Кандидатуру Аденауера висунула Партія католицького Центру, з якою він був пов'язаний через походження й оточення, однак за нього проголосували і ліберали. Так і було здійснено перший крок до професійної кар'єри на перетині політики та управління. А тим часом — у січні 1904 року — він одружився. Його наречена Емма, уроджена Вейер, походила з відомої кельнської родини. Отже, цей крок — без сумніву, позначений коханням і симпатією — цілком очікувано відкрив йому доступ до кіл кельнського бюргерства і тим самим забезпечив подальше професійне зростання. Молодята познайомилися в тенісному клубі «Пудельнас», членом якого Аденауер був уже певний час. Молоде подружжя спочатку жило в обставленій зі смаком квартирі по вулиці Кlostерштрассе, 71, а вже після народження дітей винайняло будинок у передмісті Кельна — Лінденталі. Пізніше, у 1911 році, вони переїхали у власний будинок по вулиці Макс-Брух-Штрассе. У 1906 році у подружжя народився старший син Конрад, у 1910 році — другий син Макс, а в 1912-му — дочка Рія. Щоправда, стан здоров'я Емми через вагітності помітно погіршився. Після тривалої хвороби нирок вона померла в жовтні 1916 року від ниркової недостатності.

Конрад Аденауер. 1903 рік

© Фонд будинку федерального канцлера Аденауера (Stiftung-Bundeskanzler-Adenauer-Haus, StBKAH)

Зв'язок із родиною Вейер також був важливим рушієм подальшої політичної кар'єри Аденауера. Ще в 1907 році дядька Емми Макса Вальрафа обрали обер-бургомістром Кельна; а він, зі свого боку, високо цінував чоловіка своєї племінниці — члена Колегії помічників обер-бургомістра. Коли в 1909 році тодішній перший помічник обер-бургомістра склав повноваження, фракція Центру запропонувала на його місце кандидатуру Аденауера і змогла забезпечити підтримку його особи більшістю своїх голосів. Як наслідок, завдяки старанності та розсудливості, а також вдалому поєднанню політичних персоналій 33-річний Аденауер усього лише за три роки перебування на посаді помічника обер-бургомістра став його представником, а отже, другою за могутністю людиною в кельнському міському самоврядуванні. Ці роки політичного навчання в Кельні стали вирішальною складовою подальшого життєвого шляху Аденауера. Тут він опанував структуру й принципи управління містом, тут він навчився працювати з великим адміністративним апаратом. Оскільки він був фактично правою рукою Вальрафа, то мав можливість ознайомитися з основними сферами муніципальної політики: економікою, бюджетом, фінансами, розвитком персоналу, а за часів Першої світової війни — забезпеченням продуктами харчування. Його сувору, налаштовану на ефективність та раціональність манеру управління можна простежити пізніше і на посаді федерального канцлера.

Посада першого помічника в усі часи була трампліном для обрання обер-бургомістром. Аденауеру це вдалося у вересні 1917 року, коли його кандидатуру знову висунула фракція Центру, і його було обрано одностайно головою рідного міста. Після того як Макса Вальрафа запросили на посаду державного секретаря міністерства внутрішніх справ у Берліні, фракція Центру швидко визначилася з його кандидатурою. Серед лібералів обрання Аденауера новим міським головою відстоював банкір Луїс Гаген, який ще на момент призначення його першим помічником обер-бургомістра смикав за потрібні мотузки. За правилами Рейнського міського кодексу обер-бургомістр мав значну владу. Його обирали на дванадцять років і насилу могли скинути в разі зміни більшості на міських зборах депутатів. Головуючи на цих зборах, саме він визначав порядок денний і домагався схвалення своїх політичних задумів. Як керівник своїх помічників, він мав право визначати структуру відділів і таким чином підбирати собі зділних працівників. На цій посаді він зміг суттєво вплинути на розвиток міста на Рейні у наступні десять років.

Першим суттєвим викликом, перед яким постав новообраний міський голова, було закінчення Першої світової війни та Листопадова революція. Створення робітничо-солдатської ради у Кельні він сприйняв цілком прагматично й шукав співпраці з її очільниками. У цьому його підтримував Вільгельм Зольман, голова кельнських соціал-демократів. Аденауер та Зольман знали й цінували один одного ще з часів роботи в органах місцевої влади. Проте новий обер-бургомістр вже під час війни запропонував Зольману в майбутньому ввести до міської ради, у якій на той час домінували ліберали та центристи, трьох соціал-демократів. Таке ставлення до соціал-демократів виправдало себе під час Листопадової революції, коли Аденауер, беручи до уваги нові відносини у владі, спромігся і надалі безперешкодно управляти.

Значно більшим викликом, однак, було питання про майбутнє Рейнської провінції. Після припинення вогню війська союзників зайняли територію лівого берега Рейну з плацдармами в Кельні, Кобленці і Майнці і взяли на себе управління на місцях. Тоді неможливо було оцінити, чи було це передвісником відокремлення Рейнської провінції від Німецької імперії, на чому особливо наполягала Франція. Але навіть у самій Німеччині були такі, хто пропонував розділити Пруссію і таким чином позбавити її домінування на користь більш збалансованого федерального устрою. У Рейнській провінції ці тенденції посилювались через шкільну політику нового прусського міністра культури Адольфа Гофмана, спрямовану на відокремлення церкви від держави. Тому гасло «Геть від Берліна» знайшло прихильників серед тамтешнього переважно католицького населення. Саме в контексті цієї ситуації і слід розглядати роль Аденауера в Рейнському сепаратистському русі 1918–1919 років.

Ідею «Рейнської республіки» висловлювали різні люди та групи, вона поставала в дискусіях, які точилися в Кельні в неспокійні тижні революції та перемир'я. З'ясувати позицію Аденауера з цього питання та його діяльність у цьому напрямку досить складно, особливо через те, що джерела інколи частково суперечать одне одному або навіть допускають різні інтерпретації. До того ж його позиція коливалася залежно від ситуації та перспектив на майбутнє. Попри це в ідеях Аденауера проступають певні основні принципи.

Головним мотивом появи в нього ідеї про створення «Рейнської республіки» було побоювання, що Франція включить до майбутнього мирного

Об'єднанню анексії лівобережних територій або принаймні створити там буферну державу. Об'єднання лівобережної та правобережної територій Рейнської провінції в таку «Рейнську республіку» мало б, на його думку, стати на заваді таким планам, і Німецька імперія таким чином могла б зберегти свої кордони. Через поділ Пруссії, яку держави-переможниці прозвали «злим духом Європи», мали бути реалізовані і прагнення французів убезпечити себе, і бажання населення Рейнської провінції отримати регіональну автономію. Саме через незалежність Рейнської провінції та її культурну та економічну близькість до своїх західних сусідів і хотів Аденауер протистояти анексійним планам Франції.

Однак такий цілком собі правдоподібний намір набув негативного відтінку, оскільки створення «Рейнської республіки» також можна було розцінити як перший крок до зближення з Францією: багато сучасників так його і сприймало. Це надало діям Аденауера взимку 1918–1919 років певного подвійного значення і вилилося в подальші суперечки про його роль у рейнському питанні.

9 листопада 1918 року, ще до прибуття військ союзників до Кельна, Аденауер прийняв у ратуші кількох представників Рейнського руху, не дав їм, проте, жодних обіцянок. Коли 4 грудня на зборах у приміщеннях Товариства громадян було проголошено створення «Рейнської республіки» у складі Німецької імперії, обер-бургомістр Кельна відзначився своєю відсутністю. Хоча під час подальших дискусій з представниками інших міст Рейнської провінції поведився він досить активно, однак через невизначеність щодо планів держав-переможниць і з огляду на опір Берліна певних визначених домовленостей досягнуто не було. Після рішення, прийнятого під час Паризької мирної конференції, про відмову задовольнити прагнення Франції відокремити територію лівого берега Рейну ідеї щодо створення «Рейнської республіки» потерпіли поразку.

Восени 1923 року Аденауер знову потрапив у орбіту рейнського сепаратизму. Після окупації Рурської області французькими й бельгійськими військами в січні 1923 року розгорнувся також конфлікт і навколо Рейнської провінції, результат якого був абсолютно непередбачуваним. Якщо спочатку уряд імперії закликав населення окупованої території до пасивного опору, підкріплюючи заклики матеріальною допомогою для зростаючої кількості безробітних та зарплатами для чиновників, які ще залишилися, то пізніше, наприкінці літа, стало ясно, що це могло зруйнувати фінансову систему імперії і повністю вивести німецьку валюту з-під контролю. Із припиненням пасивного опору й очікуваним завершенням трансферних виплат з Берліна ситуація на Рейні і в Рурі загострилася: сепаратистські групи намагалися проголосити власну державу на Рейні і могли при цьому покладатися на активний захист з боку французьких та бельгійських органів влади.

Перед Аденауером та іншими провідними політиками та економістами Рейну та Руру постало питання: як вийти з цієї ситуації і при цьому захистити інтереси власного населення? Як і взимку 1918–1919 років, обер-бургомістр Кельна почав обговорювати створення «Рейнської республіки» — незалежної федеративної держави в складі Німецької імперії, безпосередній правовий статус якої мав стати предметом окремих домовленостей. При цьому необхідно було взяти до уваги той факт, що імперський уряд уже не міг забезпечувати підтримку окупованих територій, і могло постати питання про необхідність відокремлення в будь-якому вигляді від решти імперії. Ба більше, «Рейнська республіка» мала бути економічно більш інтегрована із західними сусідами, аби задовольняти безпекові потреби французів.

Дискусії між представниками імперського уряду та повноважними представниками окупованої території щодо можливої автономії Рейнської провінції відбувалися в суперечках і врешті-решт завершилися безрезультатно. Незабаром Аденауер з одного боку, а канцлер Густав Штрєзман — з іншого остаточно виявилися протагоністами. Тоді як обер-бургомістр Кельна застерігав, що це може завести окуповані території «в глухий кут», і в такому разі наголошував на необхідності домовлятися з французами, глава імперського уряду не вважав за можливе санкціонувати будьяке відокремлення Рейнської провінції від решти імперії. Кінець кінцем домовилися про те, що обрані представники Рейнської провінції (зокрема Аденауер) повинні вступити в переговори з окупаційною владою. Щоправда, ці спроби також були безрезультатними.

На думку Аденауера, плани державності Рейнської провінції були породжені необхідністю захистити інтереси окупованих територій під час екзистенційної кризи Німецької імперії і показати їм можливість виходу зі скрутного становища з огляду на жорстку політику французької окупаційної влади і скорочення матеріальної підтримки з Берліна. Також на той момент він бачив, що обсяг та глибина автономії «Рейнської республіки» залежали від зовнішніх обставин: чим більшим був тиск репараційної політики французів на окупованих територіях, чим тривожнішим ставало безсилля імперського уряду, тим більше готовності виказував обер-бургомістр Кельна розірвати цей зв'язок з Німецькою імперією та шукати компроміс з інтересами Франції. Отже, усі відповідні плани та заяви залежали від оцінки тодішньої ситуації, а також від ретельного тактичного аналізу іншою стороною переговорів. Це пояснює недостатню чіткість та точність міркувань Аденауера. Водночас восени 1923 року Аденауер був так само далеко від діяльності сепаратистів, як і п'ять років тому. Ініціатива імперського уряду припинити пасивний опір, здійснити санацію валюти та по-новому підійти до питання репарацій знівелювала плани створення держави на Рейні, і Берлін перехопив політичну ініціативу в представників Рейнської та Рурської провінцій. Виведення військ союзників улітку 1925 року остаточно поставило крапку в планах щодо створення держави на Рейні.

Коли головний опонент Аденауера в рейнському питанні Густав Штрєзман зізнався у своїх мемуарах, що «обер-бургомістри сучасної Німеччини... насправді є королями сьогодення поряд з великими промисловцями», то цією оцінкою він влучив у саме яблуко. Завдяки довгому — дванадцятирічному — перебуванню на посаді, будучи переважно незалежними від дрібної політики, наділені повнотою влади, маючи великий простір для маневру, вони могли значною мірою впливати на свої громади. Це стосувалося й обер-бургомістра найбільшого міста на Рейні.

Кельн багато чим завдячував і завдячує Аденауеру. Серед ключових будівельних проєктів, завдяки яким він безповоротно змінив подобу міста — розбудова Торгового ярмарку; розширення Рейнського порту в районі Ніль, який він хотів перетворити на один з найбільших внутрішніх портів у Європі; зведення підвісного мосту до Мюльгайму (найбільшого на той час вантового мосту світу); також різноманітні проєкти житлового та дорожнього будівництва. Запуск заводів Форда та організація міжнародної виставки ЗМІ «Преса» також мали посилити економічну значимість соборного міста. Нарешті, заснування в 1919 році університету та перші кроки його розвитку розставили нові акценти. Найбільшою гордістю Аденауера, однак, було створення зеленого поясу, який уважали зразковим. На кінець війни Кельн — на той час центральна фортеця Рейнської провінції — змушений був знищити фортифікації. Величезну територію Кельна було таким чином вивільнено. Тепер її можна було використати для розташування житлового та комерційного району і — значною мірою — зеленої зони та зони відпочинку населення. З тієї самої причини у Мюнхерсдорфі було побудовано новий спортивний стадіон; у 1928 році він став місцем проведення Фестивалю німецької гімнастики.

Ці проєкти, у просуванні яких значну роль відіграв Аденауер, надали місту на Рейні нової архітектурної подоби. Вони свідчать про його бажання посилити економічне значення соборного міста, поліпшити якість міського життя і взагалі зробити місто сучасним, привабливим та готовим постати перед викликами майбутнього. Йому напрочуд вдалося досягти цього попри значний опір, а також певні ризиковані фінансові вкладення. З наполегливістю, тактичною майстерністю, використовуючи свої найрізноманітніші зв'язки в політиці та економіці, він спромігся значною мірою сформувавши подобу свого рідного міста.

У світли майбутньої кар'єри Аденауера як федерального канцлера часто вказують на те, що певні риси притаманного йому стилю управління, кадрової політики та відносин з органами парламенту сформувалися саме в роки його роботи в Кельні. Однак тут важливо провести розмежування. Хоча Аденауера і висунули на посаду як кандидата від партії Центру, після свого обрання він не позиціонував себе виключно у такій ролі, а намагався знайти підтримку і в інших політичних таборах, бо знав напевно, як налаштувати їх один проти одного на міських зборах депутатів.

Водночас його політична близькість до рейнського Центру, до прагматично-помірних соціал-демократів та лояльних до республіки лібералів була очевидною. У міському самоврядуванні він надавав перевагу функціональності, ефективності та підготовчій роботі для здійснення своїх політичних проєктів, менше покладался на особисту близькість та довіру. Такий енергійний стиль керівництва, названий деякими сучасниками «монархічним», приніс йому в парламенті не лише схвалення. Скарг на його честолюбні плани, які, здавалося, переобтяжували фінансове становище міста, було значно більше.

Конрад Аденауер разом з рейхспрезидентом Паулем фон Гінденбургом під час церемонії виведення британських окупаційних військ з Кельна. 1926 рік

© Фонд будинку федерального канцлера Аденауера (Stiftung-Bundeskanzler-Adenauer-Haus, StBKAH)

На відміну від більш пізнього часу, видима партійна політична активність Аденауера у Кельні була невисокою. Він не очолював ані кельнського, ані рейнського осередків партії Центру; також ніколи не обіймав значних партійних посад у партії Центру за прусських чи імперських часів. Проте він виконував партійні повноваження в рейнському провінційному парламенті й у провінційному комітеті, а також у Державній раді Пруссії. Тут, однак, він не так займався партійними політичними дискусіями, як намагався очолити ці органи і вже з цієї позиції, залучаючи особисті контакти, докладав зусиль, щоб посилити свій вплив на політику. Пізніше це стало йому в пригоді для власної сфери діяльності в Кельні та Рейнській провінції. Завдяки політичним успіхам, авторитету, досвіду і вправності його було визнано видатним місцевим політиком, яких у партії Центру було небагато. Вихід його діяльності на загальнодержавний рівень ще більше сприяв цьому, але, як і раніше, метрополія на Рейні була милішою його серцю.

Двічі — в 1921 і 1926 роках — Аденауера серйозно розглядали як кандидата на посаду рейхсканцлера, що також є доказом його політичного авторитету. Першого разу — коли попередньому кабінетові не вдалося вирішити питання репарацій, і шукали канцлера, здатного задовольнити вимоги союзників. Аденауер, кандидатуру якого запропонувала депутатська фракція Центру, хоч, власне кажучи, і погодився обійняти цю посаду, але водночас висунув серйозні вимоги, а саме: значне скорочення соціально-економічної політики і право обирати своїх міністрів незалежно від їх партійної належності. Це було абсолютно неприйнятно для майбутніх партнерів по коаліції, тому його кандидатура швидко провалилася. Навесні 1926 року ситуація була схожою. Метою було створення великої коаліції, яка була б готова врегулювати певні вельми спірні питання, важливі не так з матеріального боку, як з політично-символічного: положення про прапор і питання компенсацій німецьким князям — з тим, щоб пізніше перейти до більш важливих сфер політики. І знов-таки кельнський обер-бургомістр відхилив план тимчасового вирішення питання і наполіг на формуванні міцного коаліційного уряду, намагаючись отримати разом з посадою канцлера вирішальний вплив під час створення кабінету. Проте це суперечило традиції формування уряду, яка існувала на той час. Експурсом в імперську політику став епізод, коли посада обер-бургомістра найбільшого міста на Рейні була для Аденауера привабливішою, ніж вихід на берлінську сцену.

У 1929 році дванадцятирічний термін перебування Аденауера на посаді обер-бургомістра добіг кінця, настав час перевиборів. З огляду на його енергійну і розсудливу роботу на посаді обер-бургомістра можна було очікувати широку підтримку його кандидатури на міських зборах депутатів, але 17 грудня він отримав там лише таку мінімальну більшість, яку тільки можна увиди — 49 з 96 голосів. Такий результат був спричинений його енергійним стилем управління, який часто сприймали як авторитарний, а також світовою економічною кризою, що вже майоріла на горизонті. У середині існування Веймарської республіки місто Кельн інвестувало значні кошти в амбітні будівельні проєкти, фінансуючи їх здебільшого через облігації та короткострокові позики. З наближенням кризи це стало неможливо, ба більше, частка боргу в міському бюджеті досягла загрозливих розмірів. Оскільки більшість цих інвестиційних проєктів активно просував і підтримував Аденауер, то тепер йому закидали зростання боргу. Хоча він і звернувся до жорсткого курсу економії, але це не заспокоїло ситуацію ані політично, ані матеріально. Отже, другий термін став для Аденауера неприємним етапом перебування на посаді обер-бургомістра.

У приватному житті ці роки також були нещасливими. У 1919-му Аденауер знову одружився. Його друга дружина Гуссі (Августа), уроджена Цінссер, на 19 років молодша за чоловіка, була дочкою місцевого лікаря-дерматолога. Ще за життя Емми між двома родинами склалися тісні сусідські стосунки зі спільними музичними вечорами та дитячими іграми. Молода дружина змусила вдівця (наскільки йому дозволяв час) знову повернутися до музичного та театрального життя свого рідного міста і таким чином відпочивати від службових справ. У шлюбі народилося п'ятеро дітей: Пауль (1923), Лотта (1925), Лібет (1928) та Георг (1931); Фердинанд (1920) помер ще немовлям. Як і в першому шлюбі, голова родини

вийжджав із дружиною й дітьми під час лігніх канікул у тривалу відпустку на відпочинок: спочатку в Німеччині, а з середини двадцятих років — переважно до Шандоліна у кантоні Валліс. Оскільки в Кельні через свої службові обов’язки Аденауер мав недостатньо можливостей брати участь у вихованні дітей, він намагався компенсувати це в горах Швейцарії, що, зважаючи на дисципліну та суворість, яких дотримувався батько, не завжди тішило синів і дочок. Тоді ж Аденауер вирішив розширити свій будинок на Макс-Брух-Штрассе в престижному передмісті Лінденталь і збільшити власну земельну ділянку шляхом придбання прилеглої території, щоб створити більше простору для своєї родини, яка зростала.

*Конрад Аденауер з Гуссі Цінссер та трьома дітьми (Конрад, Макс та Ріа) від першого шлюбу. 1919 рік
© Фонд будинку федерального канцлера Аденауера (Stiftung-Bundeskanzler-Adenauer-Haus, StBKAH)*

З огляду на очевидну боргову кризу міста наприкінці двадцятих років такий спосіб життя міського голови і його дохід, який багато хто вважав надмірним, дедалі більше піддавали критиці; це теж значно послабило його позиції. Ходили також чутки про приватні недобросовісні спекуляції. Насправді ж Аденауер придбав акції іноземних компаній, ціни на які різко впали після краху на Нью-Йоркській фондовій біржі. Це коштувало йому всіх його заощаджень, які не були вкладені в нерухомість. Коли чутки потрапили в пресу, то ще більше зашкодили його політичному іміджу. Зокрема, його взяли на приціл дві партії протилежного спрямування — КПН та НСРПН.

Після захоплення влади націонал-соціалістами він був змушений піти з посади. Так само як і в інших містах, спочатку конфлікт із новою владою розгорівся нібито через символічні питання: коли з нагоди виборів у березні 1933 року до рейхстагу, земельних та муніципальних парламентів збуджений натовп закликав підняти на міській ратуші прапор зі свастикию, обер-бургомістр наполягав на державному чорно-червоно-жовтому прапорі, аби продемонструвати продовження існування республіканського порядку. Проте, навіть таким шляхом відвернути біду, яка насувалася, було неможливо. Коли в середині лютого в ході передвиборчої кампанії на масову демонстрацію до Кельна прибув Гітлер, обер-бургомістр відмовився зустрічати «фюрера» НСРПН в аеропорту та піднімати святкові прапори на муніципальних будівлях. Через таку образу він ще більше потрапив під приціл до «юричневосорочечників». За тиждень до місцевих виборів мала місце провокаційна наклепницька кампанія проти Аденауера, яка не провіщала нічого хорошого.

12 березня 1933 року, у день виборів, завершилося його 16-річне перебування на посаді обер-бургомістра Кельна. На цих виборах НСРПН та її союзники отримали 46 місць на міських зборах депутатів Кельна, і отже, склали більшість після того, як комуністичні мандати було оголошено недійсними. Так обер-бургомістрові залишилося або обрати добровільну відставку, або ж зазнати насильницького усунення з посади. Але Аденауер не бажав ні того, ні іншого. Увечері після виборів він повернувся до свого кабінету, щоб попрощатися, і зачинив за собою двері ратуші; ключа було знайдено аж після його смерті в письмовому столі в Рендорфі.

Наступного ранку він, залишаючись непоміченим для штурмовиків, які чатували перед його будинком, поїхав до Берліна, щоб поскаржитись прусському міністру внутрішніх справ Герінгу на ситуацію в Кельні та брак підтримки з боку представників державної влади. Тим часом гауляйтер Грое зайняв ратушу і примушував главу уряду відсторонити Аденауера від посади до подальших указівок. З балкона ратуші було оголошено про його «відставку». Сподівання на втручання Герінга були, однак, марними, натомість Аденауеру почали закидати дедалі серйозніші корупційні правопорушення, тому він одразу ж мусив звернутися з клопотанням про порушення проти себе дисциплінарного провадження, щоб захиститися від наклепу. Цей крок супроводжувало «негайне тимчасове відсторонення від служби». Наступні роки були позначені суперечками щодо форми звільнення, невиплаченої заробітної плати та належного йому права на пенсійне забезпечення. У серпні 1937 року Аденауер нарешті уклав мирову угоду з містом Кельн, яка принесла йому 150 тисяч марок, але не покривала ані фінансових вимог колишнього обер-бургомістра, ані вартості його нерухомості, що відійшла тепер до міста.

Після поспішного від'їзду з Кельна й короткотермінового перебування в Берліні, наприкінці квітня 1933 року Аденауер спочатку знайшов притулок у бенедиктинському Лаахському абатстві Святої Марії в Айфелі, де абатом був його шкільний друг Гльдефонс Гервеген. Спокій і

усамітнення в цьому місці, а також інтенсивне опанування католицького соціального вчення допомогли йому знайти спокій після турбулентності останніх місяців. Як він розповідав дружині близького друга Дорі Пфедменгес, «тиша і самотність тут, уся духовна атмосфера... пішли мені на користь; я чітко це відчуваю... Якби не розлучатися з тим, що таке дороге для тебе, і якби не турбуватися про майбутнє, то можна було б бути задоволеним. Я чесно намагаюся впоратися і з часом, і з собою». Щоб возз'єднатися зі своєю сім'єю, він винайняв навесні 1934 року будинок на околиці Берліна; там його навіть тримали декілька днів під арештом через «Ніч довгих ножів». Однак наприкінці квітня 1935 року Аденауери повернулися на Рейн, до Рендорфа біля підніжжя Зібенгебірге. Після досягнення компромісу з містом Кельн Аденауер повернув контроль над власним фінансовим становищем, придбав ділянку на схилі понад містом і звів там будинок за проектом брата дружини Ернста Цінссера. Незадовго до Різдва 1937 року сім'я з восьми осіб переїхала на Ценнігсвег, 8-а.

Конрад Аденауер у Лаахському абатстві. 1933 рік

© Фонд будинку федерального канцлера Аденауера (Stiftung-Bundeskanzler-Adenauer-Haus, StBKAH)

До кінця війни Аденауер жив у Рендорфі як пенсіонер, бо підпадав під заборону діяльності. 30 червня 1934 року, у день ліквідації керівництва штурмовиків та інших активних противників режиму, його заарештували, однак через декілька днів знову звільнили з-під варті. Після припинення дисциплінарного провадження керівництво націонал-соціалістів утратило до нього будь-який інтерес. Минали дні. Він порався в садку, гуляв, слухав музику та читав. Тепер він міг присвятити більше часу родині. Він навіть поновив роботу над різноманітними технічними винаходами, якою час від часу займався ще до Першої світової війни; вона також допомогла йому витримати роки вимушеної бездіяльності. Це також був час, коли він, приречений нічого не робити, переслідуваний поліцією, зазнавав нападів депресії, на першому місці у нього була турбота про сім'ю та власне майбутнє.

Однак Аденауер не шукав зближення з рухом опору, який формувався. Причиною такого небажання могло бути розчарування ганебним прислугуванням деяких політичних друзів і соратників нацистському режимові, а також ставлення до намірів та дій військово-громадянського спротиву як до ризикованих та безперспективних, але передусім — занепокоєність долею своєї родини. Те, що він особисто був явним противником Третього рейху, не підлягає сумніву. Наприкінці війни він знову опинився під прицілом націонал-соціалістів. За місяць після 20 липня 1944 року Аденауера заарештували й відправили до табору, розташованого на місці кельнського Торгового ярмарку. Після відважної втечі з табору його знову заарештували й відвезли до в'язниці Браувайлер. У листопаді 1944 року його знову відпустили, і він зміг повернутися до Рендорфа й чекати там кінця війни.

2. Партійний політик

Формування, пошук профілю та успіх ХДС

З прибуттям збройних сил союзників до Кельна становище Аденауера докорінно змінилося. Коли в середині березня 1945 року американські офіцери зайняли Рендорф, вони запропонували йому посаду обер-бургомістра Кельна. Ім'я Аденауера стояло на видному місці в «білому списку» американців, серед інших осіб, яких уважали ворогами нацистів, а отже могли залучати до співпраці під час побудови нового політичного порядку. Проте спочатку Аденауер вагався і лише за декілька тижнів погодився повернутися до своєї колишньої функції в місті на Рейні. Та перебування його на посаді триватиме недовго: британська окупаційна влада, яка замінила американців наприкінці червня 1945 року, вже 6 жовтня 1945 року звільняє Аденауера з посади та звинувачує в тому, що його дії з реорганізації економічного життя міста були надто самостійними, а сам він не дотримувався заборони на політичну діяльність. Отже, повторне призначення на посаду обер-бургомістра найбільшого міста Рейнської провінції залишилося лише епізодом. Водночас після 1945 року Аденауер перетворюється на вирішальну фігуру нового партійно-політичного проекту.

Ідея створення міжконфесійної християнської партії не була новою, однак конфесійний бар'єр в Німецькій імперії та у Веймарській республіці виявився таким потужним, що всі відповідні спроби зазнавали поразки. Усе змінилося після 1945 року: гіркий досвід розпаду веймарської партійної системи й панування беззаконня націонал-соціалістичного режиму, а також поява спільних політичних поглядів та ідеалів у католиків і протестантів в умовах переслідування та опору знову покликали до життя ідею політичної партії, заснованої на християнських принципах. Самоусвідомлення та погляди засновників були націлені на подолання лінії розмежування між конфесіями та суспільними групами з метою переходу до «всеосяжного політичного товариства дій» (Ойген Герстенмайер) індивідів, орієнтованих на християнські цінності.

Вони мали спільне бажання подолати матеріалістичний світогляд (який, на їхню думку, лежав у основі і капіталізму, і марксизму), а також тоталітарні та колективістські тенденції, породжені таким світоглядом. Відтепер потрібно було побудувати спільноту, яка була би підпорядкована законам права і моралі. Необхідно було відродити принципи християнської етики та звільнити гідність і свободу особистості від надмірного контролю держави. Християнське уявлення про людину, а також моральні та правові принципи, які походять від природного права, християнської етики та західної культури, мали б формувати політичне життя у майбутньому. У цьому розумінні вони хотіли об'єднати під своїми прапорами всі сили, які були готові «покинути колишні шляхи й напрям думок» («Кельнські тези» — див. нижче).

Основні осередки християнських демократів були в Берліні, Кельні та Франкфурті-на-Майні. У Рейнській провінції й у Вестфалії нову партію можна було побудувати на основі тісно згуртованого католицького робітничого руху, який раніше діяв у рамках Партії Центру, а тепер там існувала абсолютна готовність створити міжконфесійну партію. Для німецьких католиків перші роки нового політичного проекту позначаться конкуренцією християнських демократів з відродженою тоді Партією Центру. У переважно протестантських регіонах новостворені партійні кола були більш буржуазно-консервативними, хоч вони й виникли з ініціативи супротивників нацистського режиму та склалися здебільшого із членів колишніх правохристиянських партій Веймарської республіки. Інтеграція таких розмаїтих кіл у міжконфесійну партію та об'єднання в її рамках католицьких і протестантських груп населення спочатку були позначені надзвичайною складністю та конфліктністю, але зрештою стали у довгій перспективі дієвим рецептом успіху християнських демократів.

У Кельні ХДС постав із середовища колишніх членів Партії Центру, після травня 1945 року зосереджених навколо экс-депутата цієї партії Лео Шверінга. 17 червня в кельнському Кольпінгаусі розпочалися дискусії про заснування «християнсько-демократичної партії», також була створена комісія для написання програми партії. 1 липня як проект програми були прийняті «Кельнські тези», що перебували під потужним впливом ідей «християнського соціалізму»; з їхньою допомогою агітували за вступ до нової партії і в Рейнській провінції, і у Вестфалії. Аденауер не належав до кельнського кола засновників, однак був добре поінформований про окремі кроки та наміри. Причина такої стриманості, найімовірніше, полягала, з одного боку, в обмеженні його повноважень як бургомістра, а з іншого — у його упередженому ставленні до окремих представників кола засновників. Навіть на установчих зборах рейнської земельної федерації нової партії 2 вересня 1945 року — знову в кельнському Кольпінгаусі — він участі не брав, попри це на зборах його обрали одним із семи членів керівного органу партії, до яких належав і Шверінг як очільник. Ці вибори, попри відсутність Аденауера, показали, що багато хто з двохсот делегатів уже вважав його однією з центральних фігур нової партії.

Політичне свігосприйняття Аденауера на той час, а також похідні від нього політичні принципи діяльності зрозуміти досить складно. Успіх націонал-соціалістів був, на його думку, не в останню чергу наслідком хибного уявлення німців про державу та місце особи в ній; через це вони надавали перевагу державній владі, а не правам людини. Тому індивід повинен тепер стати в центрі розуміння держави та суспільства, а державна влада повинна існувати в межах людської гідності та невід'ємних прав людини. Існування держави має базуватися на принципах християнської етики, за якими людська гідність й особиста свобода посідають центральне місце в політиці та економіці, і, як наслідок, має бути обрана плюралістично-демократична форма державного правління. Як зазначив Аденауер у своєму виступі в залі Кельнського університету 24 березня 1946 року: «Ми називаємо себе християнськими демократами, бо ми глибоко переконані в тому, що тільки демократія, яка має у своїй основі християнський західний світогляд, християнське природне право та принципи християнської етики, зможе втілити в життя велике завдання з просвіти німецького народу з метою його відродження».

Після того, як християнсько-демократичний рух сконсолідувався на місцевому і регіональному рівнях, і в усіх чотирьох зонах окупації було створено відповідні земельні федерації, зайшла мова про координовані дії та створення загального політичного керівництва у всій Німеччині. Це питання мали обговорювати під час загальнонаціональної зустрічі з 14 по 16 грудня 1945 року в Бад-Годесберзі. Зокрема, засновники партії в Берліні Андреас Гермес і Якоб Кайзер наполягали на своїй керівній ролі, посилаючись на те, що їхній партійний осередок розміщено в колишній імперській столиці, тоді як західні партійні осередки (передусім у Рейнській провінції та Вестфалії, що нараховували велику кількість членів) не мали наміру поступатися їхнім вимогам. Так само і Аденауер, як відомий представник останніх, рішуче відкинув «імперські посягання» берлінської земельної федерації, побоюючись, що вона під «тиском росіян» перетвориться на інструмент впливу радянської окупаційної влади на політичний розвиток усієї Німеччини. Через це організаційне злиття партії не відбулося, однак у Годесберзі зійшлися на тому, щоб прийняти назву «Християнсько-демократичний союз Німеччини» й оголосити керівною тезою спільної діяльності «соціалізм християнської відповідальності».

Тоді як християнські демократи на сході все більше потрапляли в ярмо окупаційної влади, ХДС у британській зоні завдяки великій кількості членів та створенню міжрегіональних структур ставав дедалі потужнішим ядром майбутньої федеральної партії. Аденауер відіграв у цьому вирішальну роль. Йому вдалося завдяки своїй активності та далекоглядності очолити цей процес та створити політичний профіль нової партії. За основний інструмент управління вже сімдесятирічному лідерові слугував зональний комітет ХДС, створений за вказівкою військової адміністрації на загальнонаціональній зустрічі у Годесберзі, який об'єднав делегатів з восьми земельних федерацій британської окупаційної зони. На першому засіданні зонального комітету в Герфорді 22 січня 1946 року Аденауер перебрав на себе керівництво спочатку як найстаріший президент, а згодом

було обрано тимчасовим головою комітету. Призначено на посаду голови правління зонального комітету британської зони відбулося за місяць на засіданні в Негайм-Гюстені (26.02–01.03.1946), де також була узгоджена перша зональна програма. Аденауер відіграв значну роль у її прийнятті. Найголовнішим, на його думку, було те, що формула «християнського соціалізму», закріплена в Кельнських тезах, повинна була відійти на другий план, щоб у проекті програми поряд з християнсько-соціальними могли знайти собі місце і ліберально-демократичні сили. Цього було досягнуто завдяки «неухильній рішучості покласти християнську ідею та високий ідеал справжньої демократії в основу відродження».

Такий компроміс між католицькою соціальною солідарністю і ліберальними ринковими економічними тенденціями ще чіткіше закріпила Алєнська програма, затверджена зональним комітетом в Алєні на засіданні 1–3 лютого 1947 року як «програма декларація» економічної та соціальної конституції. На цьому документі стоїть підпис Адєнауєра; таким чином він хотів запобігти потенційним діям надзвичайно потужного профспілкового крила ХДС на Рейні та в Рурі, яке штовхало партію в бік зниження її шансів у буржуазно-ліберальному середовищі. Натомість Алєнська програма закріпила повагу до гідності й свободи людини як найважливіший соціально-етичний орієнтир партії, а на основі загальноекономічного принципу було висунуто ідею обмежити потужність приватних капіталістичних інтересів і тим самим запобігти концентрації влади в економічній сфері. Озираючись у минуле, майбутній лідер партії описав необхідність пошуку проміжного варіанта між християнсько-соціалістичними та ринково-економічними принципами засновників ХДС як важливу передумову майбутнього своєї партії: «Досягнення такого компромісу між протилежними поглядами було вкрай важливим для ХДС. Якби угоди не було досягнуто, боюся, наша партія розвалилася б».

Аденауєрові вдалося стати безперечним прихильником та представником ХДС у британській окупаційній зоні, співпраця між зонами, однак, залишалася важкою; самостійницькі настрої партії окремих земель, а також політико-програмні відмінності заважали налагодити тіснішу співпрацю. Отже, довелося лідерам великих партійних осередків (серед них — Адєнауєр) домовитися про створення «Об'єднання християнсько-демократичного та християнсько-соціального союзу Німеччини». Ця структура, задумана як перший крок до загальнонімецького союзу, була найвищим консультативним органом ХДС аж до заснування федеральної партії в 1950 році.

У рамках названого об'єднання між Адєнауєром та Якобом Кайзером виникали гострі сутички навколо посягань берлінського партійного осередку на керівництво, а також навколо політичного курсу партії. Зокрема, Адєнауєр категорично відкинув зовнішньополітичну концепцію Кайзера, за якою Німєччина мала стати «мостом між Сходом і Заходом». Приховане за цим прагнення стати посередником у пошуках компромісу між глобальними політичними таборами (обриси яких вимальовувалися дедалі чіткіше) було в його очах не тільки самовпевненим і зухвалим. З огляду на явне протистояння між двома блоками позиція Німєччини, на його думку, могла бути лише на боці Заходу. Тому він зробив усе, щоб не допустити Кайзера до посади рєчника християнських демократів із зовнішньополітичних питань. У міру того як східний ХДС під тиском з боку радянської окупаційної влади дедалі більше втрачав свою самостійність, а Кайзера і його заступника Ернста Лєммера остаточно позбавили їхніх функцій, посягання берлінського партійного осередку на керівництво кінєць кінєм зійшли нанівєць. Та й концепція «мосту» втратила значення в умовах свігових політичних реалій.

Друга політична сцена, на якій Адєнауєр виявив активність після 1945 року, — політика землі Північний Рейн-Вєстфалія. Проте тут він не прагнув жодних функцій у уряді в Дюссєльдорфі (що було б цілком зрозуміло з огляду на його довгу й успішну кар'єру обер-бургомістра Кєльна), а шукав своє місце у фракції ХДС у ландтазі. Коли після виникнення федеральної землі Північний Рейн-Вєстфалія створили ландтаг, перше засідання якого мало місце 2 жовтня 1946 року, Адєнауєра одразу ж обрали головою фракції. На цій посаді він мав можливість вплинути на формування нового уряду. Суперечки точилися передусім навколо посад у найважливіших (з позиції компетенції у кадровій політиці та питаннях держслужби) політичних органах влади — Міністерстві культури, у віданні якого були питання освіти, та внутрішніх відомствах. Уже тут було зрозуміло, що Адєнауєр дуже добре вмів оцінити політичну значущість кадрових рішень і намагався забезпечити виконання своїх ідей як лідєра фракції та партійного лідєра. Коли його стратегія ведєння переговорів щодо досягнення максимально можливого впливу для ХДС виявилася нездійсненою, а розбіжності у відповідних поглядах як усєредині ХДС, так і між ним та потенційними партнерами по коаліції — нездоланими, фракція ухвалила рішення спочатку не брати участі в уряді. Тільки після місцевих виборів восени 1946 року, коли християнські демократи стали безспірно найпотужнішою силою в землі і тим самим збільшили свою політичну вагу, змогли вони ввійти до складу уряду в Дюссєльдорфі. Однак лідєр фракції також наголосив, що «рішення приєднатися до уряду було ухвалєно після дуже серйозних роздумів». Передусім спільна робота партії у великій коаліції, а також певні кадрові політичні рішення викликали його незадоволення.

Після регіональних виборів 21 квітня 1947 року карти вкотре перетасувалися, і Адєнауєр отримав можливість кращим чином втілювати свої ідеї. З цих виборів ХДС також вийшов найсильнішою партією, проте для того, щоб соціал-демократи опинилися в опозиції, необхідна була наявність хоча б двох невеликих коаліційних партнерів. Спроба старого й нового очільника фракції розмістити в одному човні Вільну демократичну партію та Партію Центру, однак, зазнала невдачі через робітничє крило його партії, яке не було готове до такої коаліції. Центр також схилився радше до співпраці з СДП. Натомість Карлу Арнольдє, провідному керівнику соціальних комітетів і вже заступнику прем'єр-міністра в попередньому уряді, удалося відстояти свою концепцію спільної роботи християнських та соціал-демократів. У такому політичному союзі, побудованому навколо профспілкових осей обох партій, Арнольдє бачив не тільки широкий спектр спільних інтересів для формування майбутніх заходів з відбудови та створення нового порядку, але й основну передумову укріплення ще слабкої демократії в Німєччині. Своєю позицією в цьому насправді основоположному питанні Адєнауєр принципово відрізнявся від свого опонєнта. Зрештою Арнольдє вдалося здобути перемогу в Дюссєльдорфі: 17 червня 1947 року переважною більшістю голосів коаліції ХДС, СДП, КПН і Партії Центру його було обрано на посаду прем'єр-міністра. Протягом дев'яти років — аж до його відставки в 1956 році — він був визначальною політичною постаттю в Північному Рейні-Вєстфалії.

Сумісна робота з Арнольдєм була для Адєнауєра не зовсім легкою. Обидва усвідомлювали, що голова фракції віддавав перевагу іншій коаліції та іншому прем'єр-міністру. Також Адєнауєр неохоче підтримував деякі проекти кабінєту Арнольдє. Зокрема, певні сумніви в Адєнауєра викликав закон про соціалізацію вугільної промисловості (ключовий проект уряду Дюссєльдорфа), але здавалося, що в цьому питанні досягти згоди між різними крилами фракції навряд чи вдасться. Зрештою лише неучасть у голосуванні в третьому читанні допомогла зберегти їхню єдність. У ситуації з цим та іншими законопрєктами він побачив основну проблему великої коаліції, а саме — загрозу об'єднання лівого крила партії з СДП, що зрештою спричинило ризик відокремлення з правого боку і тим самим сприяло підриву концепції союзу.

Трирічне перебування Адєнауєра на посаді керівника фракції ХДС у ландтазі Дюссєльдорфа було для нього важливим досвідом. Робота в парламенті, проте, була для нього не новою: зрештою, як обер-бургомістр Кєльна він був одночасно і головою міських зборів депутатів, з 1921 по 1933 рік очолював Державну раду Пруссії, а після 1945 року став членом ради провінції Північний Рейн у Дюссєльдорфі й Зональної консультативної ради британської зони в Гамбурзі. Отже, услід за Рудольфом Морсєєм можна констатувати, що Адєнауєр був «досвідченим парламентарєм». Та попри це його роль як голови фракції в Дюссєльдорфі набула неабиякого значення: саме тут він набув політичного й процесуального досвіду, який пізніше стане йому в пригоді в Бонні; тут перед ним постало завдання зробити фракцію основою Кабінєту і одночасно зберегти її вплив на діяльність уряду; тут він мав подбати про те, щоб збалансувати політичні сили всєредині фракції: між профспілковим та економічним крилами, між депутатами-католиками й депутатами-протєстантами, між рейнськими й вєстфальськими регіональними інтерєсами, —

і тим самим забезпечити їхню єдність. З огляду на нестабільне (як і раніше) становище ХДС (слабка організаційна консолідація, невизначений програмний профіль) робота парламентської фракції та її голови набула важливого зовнішнього значення.

Однак зрештою ландтаг Дюссельдорфа був не основною ареною діяльності Аденауера. Його власним політичним полем діяльності стала західнонімецька держава, яка народжувалася. Рудольф Морсей справедливо зазначає, що Аденауер у своїй політичній кар'єрі як до 1933 року, так і після 1946 року послідовно прагнув перебрати на себе керівництво в усіх політично значущих комітетах та комісіях, у яких він працював, і, як наслідок, отримати можливість формувати політичний курс указаних органів на власний розсуд. Це чітко виявилось, коли він обійняв посаду голови й речника ХДС у західних окупаційних зонах, а також проглядало в його функціях у різноманітних зональних та міжзональних органах протягом 1947–1948 років.

Аденауер, як голова ХДС британської окупаційної зони, належав до складу членів Зональної консультативної ради цієї зони, яка фактично була зборами керівників тамтешніх земель і провінцій і була створена окупаційною адміністрацією як форум для взаємного обміну думками та інформацією; однак вирішальну роль тут відігравали представники виконавчої влади. Аденауер не брав участі у виборах до Економічної ради Об'єднаної економічної зони, до складу якої входили представники ландтагів британської та американської зон, однак йому вдалося встановити тісні, засновані на довірі стосунки з головою тамтешньої фракції ХДС Фрідріхом Гольцапфелем. Ця Економічна рада визначила вирішальні віхи розвитку партійно-політичного ландшафту майбутньої федеративної республіки: по-перше, тут заснували фракційне об'єднання ХДС і ХСС, яке пізніше увійшло до складу німецького бундестагу; по-друге, тут розпочалося політичне співробітництво християнських демократів з Німецькою партією та Вільною демократичною партією, і таким чином з'явилося на світ коаліційне сузір'я першого федерального уряду. В ухваленні обох рішень участь Аденауера була досить суттєвою. Перші його спроби створити «громадянський блок» без соціал-демократів мали місце ще в ландтазі Північного Рейну-Вестфалії. Але там він зазнав поразки через Карла Арнольда. А коли СДП з метою своєї участі в міжпартійній коаліції висунула в Економічній раді свою кандидатуру на посаду директора з питань економіки, Аденауер зробив усе можливе, щоб цьому зашкодити й привести на цю посаду свого кандидата Людвіга Ергарда. Це змусило СДП припинити співпрацю з іншими партіями та поступитися всіма керівними посадами новій коаліції. Це рішення було надважливим для партійного ландшафту Федеративної Республіки Німеччини; тут уперше мала місце спроба кооперації громадянських партій у важливому державному органі, а соціал-демократія перемістилася в опозицію.

Перший уряд ФРН, 1949 рік
© British Pathé

Аденауер знову отримав можливість відігравати провідну роль у Парламентській раді, яка зібралася 1 вересня 1948 року в Бонні для обговорення Основного закону Федеративної Республіки Німеччини. Навіть якщо припустити, що зухвале висловлювання Теодора Гойса про внесок Аденауера в ухвалення західнонімецької Конституції («він не написав [у проекті Конституції] жодної коми») фактично було справедливим, то цього явно не можна сказати про його роль у зазначеному органі. Як голова, Аденауер був найголовнішою контактною особою з військовою адміністрацією, яка в кінцевому підсумку мала схвалити Основний закон. З такими повноваженнями він опинився в ролі речника й представника західних німців перед західними державами, став сполучною ланкою між окупованими й окупантами. Ця роль була важливим першим кроком у його подальшій кар'єрі бундесканцлера. З іншого боку, він знов і знов виступав за лашпунками Парламентської ради посередником між протилежними інтересами та поглядами, намагався знайти дієві рішення у спірних питаннях і таким чином зробити успішною консультативну роботу цього органу. Чи то в питанні формулювання принципу федералізму й фінансової конституції, чи то в питаннях батьківських прав чи відносин між державою і церквою — у багатьох сферах його примирлива рука керівника вміла прокласти шлях до компромісного рішення. На його думку, надважливо було завершити консультації з певним результатом і тим самим дати Основному закону шанс на життя. У цьому розумінні висловлювання Гойса жодною мірою не висвітлює ролі Аденауера в Парламентській раді.

У кампанію до перших виборів у бундестаг Аденауер вступив з великою насагою. Ще перед відповідним голосуванням у Північному Рейні-Вестфалії він показав себе як досвідчений борець, який зачаровував прихильників чіткою мовою, продуманою полемією і навмисним перебільшенням. Те ж саме повторилося і влітку 1949 року. Вирішальне зіткнення сталося між союзними партіями та соціал-демократами, де, зокрема, на передній план вийшли економіко-політичні програми обох партій. ХДС із Людвігом Ергардом та його концепцією «соціальної ринкової економіки» поряд з Аденауером став другою за потужністю силою в передвиборчій кампанії. Ця концепція порядку, проголошена на II з'їзді ХДС британської зони в липні 1949 року в «Дюссельдорфських тезах» як візитівка союзу, явно посилалася на економіко-демократичні цілі Аленської програми, закріплені у ній засади права власності та суспільно-політичні принципи. Однак концепція прагнула «вийти за рамки ринкової економіки» у напрямку її подальшого розширення та розвитку. Така відкритість до орієнтованого на конкуренцію ліберального меритократичного суспільства і стала вирішальним кроком до політичного успіху християнських демократів: під час виборів до першого німецького бундестагу їм вдалося перебрати на себе майже третину голосів і, як наслідок, стати найбільшою фракцією в боннському парламенті.

Перший склад уряду Аденауера, 1949 рік
© Уряд ФРН Фольрат

Таке перетворення на найпотужнішу політичну силу в Західній Німеччині у жодному разі не було шлугним. Укорінення християнської концепції природного права відповідало віянням того часу після падіння Третього рейху. «Тільки християнський світогляд гарантує дотримання права, порядку, почуття міри, гідність і свободу індивіда, а отже — справжню демократію, яку не можна обмежувати рамками держави; вона повинна визначати та пронизувати життя окремого індивіда, окремого народу та народів загалом» (Програма Негайм-Гюстена). Носієм політичної відповідальності вважають не державу чи суспільство, а безпосередньо індивіда. Завдяки саме цим західноєвропейським християнським принципам у новій партії мали змогу об'єднатися представники обох конфесій. Але і основні економічні та соціально-політичні орієнтири на солідарність, субсидіарність і соціальний характер власності, а також перехід до соціальної ринкової економіки, який посилювався після 1948–1949 років, відповідали очікуванням часу. Християнським демократам вдалося значно переконливіше за соціал-демократів (які після відродження дотримувалися переважно своїх традиційних принципів) донести до загалу свої політико-світоглядні орієнтири після перемоги над націонал-соціалізмом, а також дати відповіді на основні питання сучасності. Саме цим значною мірою можна пояснити їхню привабливість.

У цьому процесі Аденауер відіграв вирішальну роль. Він швидко підхопив ідею створення міжконфесійної християнської партії та заповзятю втілював її в життя. На початку створення партії, коли ще не було впевненості в її подальшому існуванні поряд з відновленою Партією Центру, Аденауер використовував персональні контакти, усунення політичних контрагентів та спільне керівництво регіональними осередками ХДС, чим суттєво сприяв її виживанню, формуванню політичного профілю та розвитку. Для його біографа Геннінга Келлера це є «одним з найбільших досягнень його політичного життя». З огляду на великі складнощі, які постали перед новою партією, цілком справедливим було б питання: якби не його участь, а чи не зазнала би поразки ця нова і зрештою успішна спроба подолання конфесійного поділу в німецькій політиці через силу інерції? Його невтомна робота на благо партії, його тактичні навички й авторитет у католицькому таборі наперед визначили цей успіх. Ба більше, він завдяки своєму розуму і здатності досягати мети спромігся бути обраним на посаду керівника ХДС Північного Рейну-Вестфалії і з цієї позиції так сформував політичну програму партії, що вона зберегла привабливість як для ліберально-консервативних євангельських кіл Півночі, так і для католиків Півдня, які дещо слабкіше підтримували «християнський соціалізм». Часто згадувана концепція «народної партії» саме тут має своє коріння.

Відродження Німеччини та реакція світу, 1954 рік
© British Pathé

Розвиток згодом завершився обранням Аденауера на посаду голови федеральної партії ХДС під час «першого загальнонімецького з'їзду партії», який мав місце з 20 по 22 жовтня 1950 року в Госларі. Шістнадцять з половиною років з цього моменту він визначатиме долю партії і полишить керівництво тільки в 1966 році у 90-річному віці. Упродовж усього цього тривалого правління саме він значною мірою формуватиме образ партії.

В «епоху Аденауера» про партію постійно говорили, що на федеральному рівні вона не була самостійною, що вона була «партією канцлера», керованою його відомством, що її програмний профіль так і залишився нечітким. І дійсно: з невеликою кількістю членів, організаційно представлений тільки в потужних земельних федераціях, у парламентській фракції спрямований на безумовну лояльність до канцлера, у 50-х роках ХДС як партія миг мати лише незначну політичну вагу; до кінця десятиліття він залишався партією знаті і кадровою партією. Та здебільшого це був не недолік, а частина історії його успіху. Довгий, тернистий і важкий шлях від міжконфесійного християнського руху до народної партії, що охоплювала різні соціальні прошарки, миг завершитись успіхом тільки в тому разі, якщо б різноманітним регіональним прагненням надали простору та відмовилися від суворих програмних обрисів.

Зазначені передумови бундесканцлер й очільник партії втілював у життя через свою особистість і свою політику. Концепція міжконфесійного

об'єднання, а також діяльність уряду, зосереджена навколо особистості Аденауера, разом позитивно сприяли створенню більшості. Первісне світоглядне обґрунтування партії, яскраво виражене в перші роки її існування, пов'язане з відповідальністю уряду та його успіхами, ослабло і поступилося місцем чимдалі прагматичнішій політичній орієнтації на роботу уряду. Варто зазначити, що ХДС після об'єднання у федеральну партію не розвивав власну партійну програму, а відкрито виступав з виборчими програмами, які доповнювали маніфестами й основними промовами на з'їздах партії відповідно до актуальних викликів; вони мали на меті отримати якомога ширшу підтримку у виборців.

У ході передвиборчої боротьби Аденауеру вдалося мобілізувати значну кількість виборців шляхом застосування сучасних методів агітації. Власне, центральним пунктом і рушійною силою кампанії була його політика, яка дала партії ХДС програму й політичну ідентичність: відбудова, соціальна ринкова економіка, спрямованість на захід і європейська інтеграція. Він брав участь у дискусіях завзято й енергійно, не гребував полемічними нападками на політичних супротивників. Таким шляхом було досягнуто блискучих успіхів під час голосування: на усіх виборах до бундестагу під його головуванням партія отримувала понад 45 відсотків голосів, а в 1957 році навіть набрала абсолютну більшість.

Промова Конрада Аденауера в Госларі, 1950 рік
© British Pathé

За часів, коли Аденауер поєднував посади голови уряду і керівника партії, ХДС у своїй діяльності неухильно дотримувався вказаних канцлером основних політичних рішень і перспектив на майбутнє. Усе це формувало незмінний профіль партії, що робило її такою привабливою в очах більшості виборців. Успіхи боннського уряду йшли радше на користь партії канцлера, ніж менших партнерів по коаліції, що сприяло проникненню християнських демократів у їхнє виборче поле та перетворенню партії канцлера на провідну силу в «громадянському таборі». До кінця 50-х років їй вдалося поглинути й інтегрувати більшу частину маленьких, регіональних партій, а також партій інтересів, які виникали після 1945 року.

Голова бундестагу Ойген Герстенмайєр приймає присягу у канцлера Конрада Аденауера. 29 жовтня 1957 року
© Уряд ФРН Рольф Унтерберг

І все ж таки наприкінці такого успішного для партії десятиліття набули обрисів проблеми прийдешніх років. Отримання урядом влади в 1949 році та боротьба за визначення напрямів зовнішньої політики, економічного ладу й державного устрою спочатку перекрили брак програми та організації. Після сливу другого строку повноважень у ХДС виникли значні труднощі з тим, щоб політично та програмно налаштуватися на різноманітні потреб і думок у плюралістичній демократії в процесі лібералізації. Натомість йому довелося вчитися бути сучасною партією: з централізованою організацією, інтенсивним залученням членів, бюрократичним апаратом та відкритою системою вироблення політичних рішень. На початку 60-х років відповідні підходи до інституціонального закріплення партійної верхівки та її кількісного збільшення принесли з собою радше конфлікт компетенцій, ніж політичну згуртованість, оскільки дискусія про реформу знову вивільнила різні політичні, конфесійні та певні притаманні земляцтвам питання, які після 1945 року були поєднані в ХДС.

Також потерпіли поразку спроби визначити політичну позицію за допомогою нової програми партії. Перетворення на кадрову партію, що

відбулося приблизно в 1962 році, додало християнським демократам (на тлі загальних соціальних перетворень) нових груп виборців і членів, які неможливо було інтегрувати в структури старої партії знаті. Невідповідність між претензіями на міжконфесійність та реальністю, конфлікт між федеральними партійними структурами і тенденціями до централізації, прагнення нових, переважно молодих, груп до внутрішньопартійної демократії та невпевненість у значенні літери «X» в акронімі партії в секуляризованому індустріальному суспільстві піддали інтеграційну силу партії жорсткому випробуванню. Перехід посади канцлера від Аденауера до Ергарда і пов'язане з цим розділення посад канцлера і голови партії довершили справу — устромили палиці в колеса християнським демократам, адже «старий канцлер» намагався і далі впливати на політичні рішення. Останні роки керівництва партією були для Аденауера болісними й незадовільними.

3. Глава уряду

Канцлерська демократія, стабілізація й економічне диво

Вирішальні напрями формування «громадянської» коаліції на чолі з Аденауером були визначені під час зібрання, відомого сьогодні як зустріч провідних представників ХДС і ХСС, у будинку Аденауера в Рендорфі 21 серпня 1949 року. На перших виборах до бундестагу за тиждень до цього союзні партії стали найпотужнішою силою, коли отримали 31 % голосів і тим самим з невеликим відривом випередили СДП, яка набрала 29 %. Однак питання про те, чи потребуватимуть майбутні заходи з відбудови об'єднання двох найбільших партій, викликало серед християнських демократів значні суперечки. Під час зустрічі в Рендорфі господареві будинку все ж таки вдалося переконати гостей у тому, що виборці висловилися на користь продовження коаліційної співпраці з ВДП та НП, яка вже мала місце у франкфуртській Економічній раді, а партія СДП не виявила зацікавленості у великій коаліції на чолі з канцлером від Союзу. Також він висловився стосовно кандидатур лідерів, а саме: на посаду федерального президента належить розглянути голову ВДП Гойса, а його — Аденауера — обрати федеральним канцлером. Як підставу доцільності обрання його на посаду він навів свою сильну позицію в ХДС британської окупаційної зони, «певний досвід в державних справах і управлінні», а також «потужнішу підтримку, ніж я раніше вважав». До того ж він досить стримано повідомив своїм слухачам, що, на думку його лікаря, він, незважаючи на свої 73 роки, цілком здатний працювати на посаді «ще впродовж двох років».

Досягнуті в Рендорфі домовленості ще мали бути погоджені з членами партійного керівництва, яких туди не запросили, і аж потім тільки втілені в життя. З огляду на масштаб і діапазон домовленостей внутрішньопартійний спротив майбутній «громадянській» коаліції швидко зійшов нанівець. Коаліційні переговори з ВДП і НП хоч і відбувалися подекуди в жорсткому тоні, але також завершилися успішно. Отже, Аденауер отримав змогу 15 вересня 1949 року виставити свою кандидатуру на посаду федерального канцлера і виграти в першому турі, отримавши 202 голоси — абсолютний мінімум. Його реакція на слабкий результат виборів — «Усе ж добре обійшлося!» — показала напруженість ситуації. 20 вересня Кабінет було приведено до присяги, і новообраний канцлер виголосив з трибуни бундестагу свою першу урядову заяву.

Навмисно відступаючи від норм Веймарської конституції, Основний закон надав главі уряду додаткової сили. Пріоритетне право висунути кандидатуру канцлера належало федеральному президентові; якщо його кандидат у першому турі не отримає більшості у бундестазі, то таке право перейде до парламенту. Як наслідок, глава держави не міг нав'язати парламенту канцлера. Ще однією дієвою спробою стабілізувати парламентський уряд конституційними засобами було запровадження конструктивного вотуму недовіри, основною ідеєю якого було дозволити парламенту відправити уряд у відставку лише за умови, якщо одночасно буде обрано нового канцлера. Це положення мало захистити главу уряду від усунення з посади голосуванням різнорідних парламентських більшостей, а також підкреслити його керівну роль. Зрештою, канцлер отримав право обирати міністрів, ухвалювати рішення про розподіл портфелів, а також загальні повноваження визначати та забезпечувати виконання «основних напрямків політики».

На практиці сильна позиція канцлера вже була обмежена наявністю коаліції. Він мав урахувати не лише регіональні та групові інтереси усередині власної партії: сестринська партія ХСС, а також обидва партнери по коаліції зверталися з кадровими та внутрішньопартійними запитами. Це було зрозуміло ще під час коаліційних переговорів, а також під час відбору міністрів, коли запропоновані канцлером ідеї подекуди протистояли інтересам партнерів. Тоді як передача міністерства економіки у відання Людвіга Ергарда не викликала значних суперечок, то, наприклад, міністр внутрішніх справ Гайнеманн та міністр праці Шторх від самого початку не належали до його улюблених кандидатів, а залучення до урядової команди голів партій коаліції — на якомога важливіші посади — обмежувало можливості глави уряду в питаннях кадрової політики.

Канцлер з самого початку вирішив керувати урядом «сильною рукою». Через довге вступне слово на початку засідань він часто прагнув окреслити тематичні рамки та визначити мету дискусії. Спрямовувані ним дискусії протікали стрімко й дисципліновано, хоча він зазвичай не переривав напружений обмін репліками, якщо тільки це не переростало в розкол. Аденауер широко тлумачив повноваження з видання директив, передбачені Основним законом. Застереження на адресу окремих міністрів щодо підпорядковування урядовій дисципліні звучали рідко, але досить різко: «Їхня поведінка є неприйнятною... Вони абсолютно не усвідомлюють значимість федерального уряду. Жоден федеральний міністр не має права вирішувати надважливі політичні питання на власний розсуд і при цьому не брати до уваги рішення уряду чи директиви федерального канцлера». Саме так грубо, нехтуючи формулою привітання, звернувся він у своєму листі до міністра економіки Ергарда. Так само нагадав він Ергарду та іншим міністрам про своє конституційне право не лише призначати членів уряду, але й звільняти їх у будь-який час без зазначення підстав. Проте він знав, що такий крок мав би надвисоку політичну ціну, тож він так його ніколи й не зробив.

Відомство федерального канцлера стало основною опорою урядової політики. Його функцією було інформування канцлера про поточні політичні питання, тут готували рішення уряду, контролювали їх виконання та координували роботу міністерств. Оскільки Аденауер визначив функції та структуру відомства на власний розсуд, а також пристосував його до свого стилю управління, протягом усього строку його повноважень воно було надважливим інструментом керування урядом. Співробітники, які працювали там — Ганс Глобке, Вальтер Галльшгайн, Герберт Бланкенгорн, Фелікс фон Екард, — були важливою опорою для глави уряду. Вони не тільки відповідали за координацію дій уряду та контакти з окремими міністерствами; не менш важливою була їхня роль як радників Аденауера та виконавців його політичних ініціатив та ідей. Передусім Ганс Глобке, попри його сумнівну участь у створенні коментарів до Нюрнберзьких расових законів, став потужною та універсальною «правою рукою» канцлера. Дієвість та ефективність досить невеликого персоналу палацу Шаумбург, де вони сиділи буквально двері у двері, постійно відзначали сучасники, а пізніше — дослідники.

У складі Відомства федерального канцлера також створювали різноманітні «департаменти», які в подальшому мали стати основою для федеральних міністерств. З одного боку, це був «Департамент закордонних справ», очолюваний Галльшгайном і Бланкенгорном, який (через заборону союзників створювати міністерство закордонних справ до подальших указівок) формував обриси зовнішньополітичної діяльності Аденауера. Таке саме велике значення мало «Відомство Бланка», яке опікувалося сферою військової безпеки, зокрема питанням оборонного внеску Західної Німеччини. Як наслідок, Відомство федерального канцлера забезпечувало главу уряду додатковими робочими інструментами, які надавали йому можливість тримати руку на пульсі взаємин із західними союзниками і тим самим забезпечувати майбутню зовнішньополітичну роль Федеративної Республіки.

Вирішальним фактором для формування «канцлерської демократії» Аденауера був його привілейований зв'язок з верховними комісарами союзників. Цей «додатковий уряд на Петерберзі» високо над Бонном мав, як і раніше, широкі права на втручання та погодження, особливо у сфері закордонних справ, зовнішньої торгівлі, контролю та демонтажу промисловості Руру, а також у багатьох внутрішньополітичних питаннях. Федеральний канцлер був ключовим партнером у переговорах з Верховною комісією союзників. Це не тільки ставило його над урядом, поряд з цими ексклюзивними контактами він також володів певною інформацією про політичні цілі та наміри західних союзників, яку він міг

використовувати задля своєї вигоди в повсякденній діяльності уряду. У політичних спірних питаннях, як-от західна інтеграція Федеративної Республіки чи ремілітаризація, Аденауер зміг таким чином, оминувши уряд і громадськість, обговорити ключові питання та налагодити співпрацю з трьома верховними комісарами.

Забезпечити підтримку урядової політики коаліційними фракціями було важливо, але водночас досить складно. Не припинялися скарги депутатів на те, що співпраця з урядом незадовільна, а потік інформації та кооперація загалом залишають бажати кращого. Аденауер намагався протистояти цьому через регулярну присутність у союзній фракції, нерідко супроводжував це ґрунтовними доповідями про стан справ, та попри це напруга не спадала. Особливо у зовнішньополітичних питаннях депутати бачили, що на них не звертають уваги і ставлять перед доконаним фактом, і, як наслідок, знижують їхній статус до допоміжного органу уряду, хоч у внутрішньополітичних питаннях канцлер давав їм більше простору для маневрів, однак він умів нав'язати свою волю в надважливих ситуаціях.

Ключовою особою, яка допомогла порозумітися уряду і депутатам коаліції, був голова союзної фракції Генріх фон Brentano і — навіть більшою мірою — його наступник Генріх Кроне виявилися тими співробітниками, які діяли радше як посередники між парламентом і урядом, аніж представники фракційних інтересів. Залучені до кола радників глави уряду, вони нерідко передавали його погляди й наміри членам фракції, що подекуди роздмухувало їхній спротив. «Коли мені потрібно на засідання фракції, я почувуюся наче в чистилищі», — висловився якось Аденауер на адресу тодішнього голови бундестагу Ойгена Герстенмайера. Хоч і видно було певну напруженість, яку відчував у цій ситуації канцлер, та завдяки особистому авторитету й безперечній політичній ролі керівника йому вдалося вистояти в критичних ситуаціях та схилити коаліційні фракції на свій бік.

Періодом розквіту «канцлерської демократії» Аденауера був час після других та третіх виборів, коли він — за підтримки значної більшості в бундестазі — мав можливість активно просувати свої політичні концепції і значною мірою домінувати на політичній сцені Бонна. Також образ сухорлявого вісімдесятирічного політика викликав повагу й здобув визнання серед населення. Як стверджував ще в середині 50-х років уважний до деталей швейцарський спостерігач за молодого Федеративною Республікою Фріц Рене Аллеманн, завдяки першому канцлеру німці зрозуміли, що «демократія й авторитет не виключають одне одного». Його патріархальний стиль управління добре вписувався в політичний менталітет, якому досі були притаманні прагнення до авторитету та потреба у владі. Його вік й енергійна поведінка додавали йому поважності й гідності. Його біографія, яка сягала корінням ще в часи Німецької імперії, давала людям поважного віку точку дотику та спільний горизонт сприйняття. Молодше покоління, змучене Третім рейхом, відчувало ґрунт під ногами та отримало орієнтири. Він зробив таким чином надважливий внесок в укорінення демократії в Німеччині.

Політичне ставлення Аденауера до націонал-соціалістичного минулого не можна описати кількома словами. Він не сумнівався в злочинній природі Третього рейху та участі населення в його злочинах. Як він підкреслював у розмові з боннським пастором у лютому 1946 року: «Німецький народ... майже без опору, навіть подекуди з ентузіазмом... сприйняв панівну ідеологію. Це його вина. Ба більше, хоч нам і не було відомо повною мірою про те, що відбувалося в таборах, однак ми знали, що особиста свобода та всі правові принципи було попорано, а в концентраційних таборах мали місце неймовірні акти насильства; гестапо, наші війська СС і подекуди наші війська в Польщі й Росії поводилися з цивільним населенням з безпрецедентною жорстокістю. Єврейські погроми в 1933 й 1938 роках відбувалися у всіх на очах... Також не можна впевнено стверджувати, що громадськість не знала, що націонал-соціалістичний уряд та військове командування систематично порушують принципи природного права, Гаазьку конвенцію й базові заповіді людяності». Водночас він скептично ставився до політики денацифікації, яку провадили західні союзники, зокрема стосовно «співчуваючих», яких не можна було звинуватити особисто, бо це означало «штовхнути людей прямо в обійми опаленого націоналізму». Для порівняння, «позбавлення німецького духу фундаментальних поглядів, з яких постав національний соціалізм», здавалося йому значно важливішим. Проте в його очах це було завданням політики й політичного керівництва.

Поряд з цією принциповою критикою минулого протистояння з націонал-соціалізмом на вчинки Аденауера також мали вплив тактичні міркування. Щоб навести лад у суспільстві, постала необхідність залучити на бік демократичної системи та інтегрувати в нову державу багатомільйонне військо колишніх членів партії, військових, інтернованих, звільнених чиновників — власне, вже засуджених нацистів. Зрештою, його власна партія також була покликана запропонувати цій групі людей політичну батьківщину і тим самим утримати їх від приєднання до лав праворадикальних суперників. З цієї позиції можна пояснити також різноманітні закони про амністію, прийняті на початку 1950-х років, реабілітацію та забезпечення відповідно до «131-ї статті» (для колишніх держслужбовців та військовослужбовців Вермахту), певні заходи задля обмеження можливості переслідування. Наслідком такої політики була готовність Аденауера (аргументована тим, що не можна нехтувати їхнім професійним досвідом) залучити «скомпрометованих» чиновників до міністерської бюрократії, яка швидко виникла, і навіть під час формування кадрового складу уряду призначити одіозних кандидатів (Теодора Оберлендера та Вальдемара Крафта) на посади керівників департаментів.

Визнання вини німців у геноциді європейських євреїв і спроба «компенсувати» завдані їм страждання також мали тактичну складову, а саме сподівання завдяки цьому вибратися з ізоляції, повернутися в міжнародне співтовариство й заробити хорошу міжнародну репутацію. Поряд з цією заповіддю політичної мудрості Аденауер мав принаймні рівний моральний обов'язок визнати вину в злочинах проти євреїв і зробити перші кроки назустріч тим, хто вижив. Отже, канцлер з власної ініціативи рішуче долучився до розробки Угоди про репарації між ФРН та Державою Ізраїль у 1951–1952 роках, так само і до проведення Конференції з матеріальних претензій євреїв до Німеччини — попри палений опір західнонімецької громадськості та власної партії. Як він прокоментував у бундестазі під час першого читання закону про ратифікацію угоди, «цей акт відшкодування з боку німецького народу є необхідним. Оскільки зі зловживанням іменем німецького народу були скоєні злочини... Євреї — не тільки в Німеччині, але й скрізь, куди сягала рука національного соціалізму (а під час війни довгий час це була більша частина Європи) — змушені були зазнати найжорсткіших переслідувань. Масштаб цих переслідувань, людські й матеріальні жертви, до яких вони призвели, не тільки виправдовують, але й вимагають особливого ставлення до відшкодування на користь переслідуваних євреїв». Федеральний уряд узяв на себе цей моральний обов'язок разом з угодою про репарації.

Канцлер значною мірою формував зовнішню політику західнонімецької держави, отже, у внутрішніх питаннях він давав бундестагу та уряду більше свободи, не випускаючи, однак, повністю важелі з рук. Хай там що, але перші роки після заснування Федеративної Республіки були позначені пріоритетом законодавства про надання надзвичайної допомоги та Основного закону, що мало на меті закласти фундамент для нового суспільства після війни й окупації, людських страждань і матеріальних нестатків. Основними віхами цієї соціально-політичної роботи фонду стали: федеральний закон про соціальне забезпечення, на підставі якого жертвам війни — чотирьом з половиною мільйонам людей — уперше надали передбачену законодавством допомогу; федеральний закон про компенсації, дія якого спрямована на жертв нацистської диктатури; перші пенсійні закони, які врегулювали гнітючу ситуацію з соціальними пенсіонерами, і, нарешті, законодавство про компенсацію збитків, завданих війною. З огляду на майже десять мільйонів переміщених осіб, які втекли до західних окупаційних зон, ця програма допомоги та компенсацій мала на меті задовільнити їхні нагальні потреби та відкрити їм шлях до інтеграції в західнонімецьке суспільство. Коли посилюлися суперечки про те, чи схилитися на користь квот для компенсацій відповідно до розміру понесених збитків, чи, можливо, обрати перерозподіл, який згладив би соціальну

нерівність, при цьому кріло переміщених осіб союзних партій навіть погрожувано відокремленням, тоді канцлер виступив на користь компромісу, хоча він був прихильником принципу системи квот, але в питаннях механізмів соціальних виплат він визнавав перевагу останніх.

Ця владна і творча рука Аденауера також проглядала і в питанні про участь працівників в управлінні підприємствами. Їхня інституційна участь в управлінні та організації підприємств була вимогою, яку федеральний уряд не хотів ігнорувати. Основні суперечки точилися навколо прагнення профспілок до рівноправної, паритетної участі представників працівників у радах директорів відповідних підприємств, що не тільки призвело до потужного опору з боку роботодавців, але й викликало конфлікти всередині самої урядової коаліції. Аби підштовхнути профспілки до конструктивної позиції з інших питань, а саме: створення Європейської спільноти з вугілля та сталі, а також переозброєння, канцлер втрутився і нарешті винайшов рішення: у вугільній та металургійній промисловості паритетне спільне управління було запроваджене в 1951 році, тоді як в інших галузях у 1952 році була досягнута домовленість про нерівне представництво, а саме — надання представникам робітників третини місць. Під час прийняття першого з цих законів Аденауер навіть виступив проти партнерів по коаліції ВДП і НП, залучивши голоси фракцій Союзу та СДП, що ледь не призвело до розпаду уряду; другий закон — про правовий режим підприємств — було прийнято у рамках коаліції.

З покращенням економічного становища, після других виборів до бундестагу федеральний уряд зміг розставити більше політично-програмних акцентів у своїй соціальній політиці. Сюди входило житлове будівництво, де концепція сімейного будинку не лише підкріплювала ідеал християнсько-демократичної родини, але й пропагувала інститут власності серед широких верств населення. З метою досягнення вказаного ідеалу родини було також запроваджено допомогу при народженні дитини, спрямовану на компенсацію фінансових витрат багатодітних сімей. Було також заплановано здійснення всеосяжної соціальної реформи як інструмент стабілізації післявоєнного суспільства та забезпечення життя пенсіонерів та інвалідів. Проте втілення в життя такого складного проекту як концептуально, так і в часовому вимірі виявилось неможливим, тож увагу зосередили — не в останню чергу з ініціативи канцлера — на вужчому питанні, а саме — на реформі пенсійного забезпечення. Залежність пенсій від зростання валової заробітної плати — так звана «динамічна пенсія» для робітників і службовців (і цей курс також активно підтримував глава уряду) — не тільки призвела до значного збільшення розміру попередніх виплат, але й змінила функцію пенсій: вони мали стати не просто «додатковим благом» у старості, але й «замінником заробітної плати», аби зберегти досягнутий раніше рівень життя застрахованої особи.

Запровадження «динамічної пенсії», яке не в останню чергу зробило можливою грандіозну перемогу Аденауера на виборах у 1957 році, стало яскравою сторінкою, але й певною мірою кульмінацією розбудови німецької держави загального добробуту. Пізніше «дорога стала більш кам'янистою», а фінансові можливості зменшилися. До того ж політичні угоди ускладнилися через принципові дискусії про те, що має переважати: самодопомога та власна відповідальність (тобто принцип субсидіарності) чи державна (фінансована за рахунок податків) допомога. Наповнення «соціального пакету» реформою системи охорони здоров'я, розбудовою сімейної політики та іншими соціально-політичними реформ-проектами виявилось нездійсненням з огляду на жорсткі конфлікти всередині коаліції та посилення блокади з боку зацікавлених сторін, тому пакет розформували та поділили на частини. Ужиті заходи — зокрема передбачена законодавством допомога працівникам на випадок хвороби, допомога за віком селянам, закон про соціальне забезпечення ремісників та федеральний закон про надання соціальної допомоги — хоч і доповнили попередні досягнення, однак виявилися неоднозначними у своїй експансивній динаміці і не виправдали сподівання на політичний успіх (на виборах) через битви за розподіл, які їх супроводжували.

У розбудові західнонімецької держави загального добробуту канцлер спирався на стійкі традиції соціальної держави ще часів Німецької імперії, але він також узяв до уваги потребу в матеріальній безпеці, що виникла після закінчення війни, і створив інструмент стабілізації повоєнного суспільства з його численними негараздами. До того ж у його очах економічно й соціально приваблива Федеративна Республіка конкурувала з системою НДР і справляла магнетичне враження на східнонімецьке населення. Усе це надавало західнонімецькій соціальній політиці особливого статусу.

Стійке економічне зростання 1950-х років підтримувало та супроводжувало цей розвиток. Концепція соціальної ринкової економіки, озвучена в Дюссельдорфських тезах від 15 липня 1949 року як програма економічної політики ХДС і центральний елемент його виборчої кампанії перед першими виборами до бундестагу, стала провідною ідеєю економічної політики і для нового федерального уряду. При цьому свобода — як економічна, так і свобода конкуренції — мала відігравати центральну роль, оскільки лише в такому контексті економічні сили могли повноцінно розвиватися. Водночас ринкові процеси мали бути обмежені сильною державою, незалежною від інтересів окремих груп. Перед державою стояло завдання створити нормативно-правову базу для економічної конкуренції, яка б обмежувала взаємодію ринкових сил, сприяла загальному добробуту і задовольняла соціальні потреби. Проте початок економічного розвитку Західної Німеччини був позначений «кризою створення» з високим рівнем безробіття та слабкою внутрішньою економікою; і тільки завдяки всесвітньому буму, що виник унаслідок початку Корейської війни у червні 1950 року, сили розвитку змогли розгорнутися і нарешті переродитися в «економічне диво».

Міністра економіки Людвіга Ергарда визнають послідовником концепції соціальної ринкової економіки і «батьком економічного дива». Ще за часів Франкфуртської Економічної ради Аденауер зробив безпартійного франконця директором з економічних питань та запросив його до ХДС разом з його ордоліберальною концепцією. Це було дещо більше, ніж просто тактичний альянс, оскільки Ергард пропагував такі економіко-політичні ідеї, які імпонували й самому Аденауеру. Згодом цей «союз дій» переріс у загалом продуктивні, хоча часто і конфліктні стосунки між владним канцлером і не завжди готовим до компромісів міністром економіки. Зрештою, коли до таких різних темпераментів наприкінці п'ятдесятих років додався ще й владний конфлікт, співпраця перетворилася радше на конкуренцію, або навіть суперництво.

Політика соціальної ринкової економіки успішно діяла в рамках «тромадянської» коаліції в Бонні, яка послабила ліве крило ХДС і підштовхнула ліберально-економічне крило ближче до ВДП. Це була не просто базова управлінська концепція, що поєднувала ринкову свободу з принципом соціальної рівності: вона являла собою платформу, за допомогою якої могла бути відмежована від принципів економічної політики СДП і — що не менш важливо — протиставити себе моделі планового соціалізму НДР. Саме для економічної політики Аденауера конкуренція систем Заходу та Сходу відігравала надважливу роль.

Разючий підйом у контексті «економічного дива» створив також передумови для базового соціально-політичного законодавства і для швидкої політичної, економічної та суспільної інтеграції осіб, які полишили батьківщину, та біженців з НДР, які і в п'ятдесяті роки ще досі прибували до ФРН. У період між 1950 і 1960 роками валовий внутрішній продукт подвоївся, а з 1950 по 1963 рік подвоїлася і чиста реальна заробітна плата — майже всім у країні жилося дедалі краще. Масове процвітання стерло традиційні верстові та класові відмінності, змінило спосіб життя та царину праці; для груп населення з низьким рівнем доходу це означало «прощання з пролетарством» (Йозеф Моозер). Шлях до суспільства споживання і дозволив 1960-х років набував чітких обрисів.

Розуміння того, що демократія й добробут могли співіснувати, значно сприяло вкоріненню нового політичного порядку в Західній Німеччині та зробило маргінальним соціальний та політичний протест. І це поєднання діючої парламентської демократії та соціальної ринкової економіки значною мірою втілював у життя перший федеральний канцлер. Звісно, Аденауер не був «плекателем демократії»: йому був притаманний авторитарний стиль керівництва, часто із застосуванням політично безкомпромісних методів, а ще він від природи був великим поляризатором.

спілкування з іншими конституційними органами, а іноді навіть із власними друзями по партії було досить грубим і різким, воно базувалося на його бажанні нав'язати власну волю. Однак не можна не погодитися з висновком Петера Графа Кільмансегга, що якщо не ефективність керівництва Аденауера, якщо не його здатність вказати новоствореній державі напрямок розвитку та мобілізувати суспільну згоду, то таке визнання і широке прийняття нової форми держави було б немислимим. Те, що другою німецькою демократією протягом першого десятиліття її існування керував сильний канцлер, який швидко здобув величезну владу, допомогло (а не зашкодило) їй попри всю неоднозначність у окремих випадках.

Тому не має під собою ґрунту так звана «теорія реставрації», тобто твердження про те, що «годину нуль» у 1945 році використали не для фундаментального оновлення політики, економіки та суспільства, а для пристосування та продовження традицій і досягнень кінця XIX століття і особливо першої половини XX століття. Звісно, розробники конституції у своїй роботі над Основним законом багато в чому зверталися до досвіду Веймарської республіки, однак змогли врівноважити новий політичний порядок таким чином, що — як було правильно зазначено Манфредом Гертемакером — «в основних моментах радикально [розірвали] зв'язок з німецькою конституційною історією... та залучили основні елементи англосаксонської традиції». Це знайшло відображення і в політичному сприйнятті Аденауером «канцлерської демократії». Нова система ринкової економіки також мала значно менше ознак державного втручання, ніж системи-попередники або економічні устрої західноєвропейських сусідів; як соціальна ринкова економіка, вона також хотіла поєднати прагнення особи отримувати прибуток із суспільним усвідомленням відповідальності й захистом більш слабких членів суспільства.

Образ «затхлих п'ятдесятих» тим часом було розвінчано завдяки нещодавнім дослідженням. Досягнення в царині відбудови Німеччини в епоху Аденауера можна назвати будь-якими, але точно не відсталими, а радше більш інноваційними й позитивними, ніж у будь-який період нової німецької історії. Тому сьогодні ті роки розглядають як точку відліку, початковий період політико-економічної вестернізації Німеччини, як період формування та дозрівання процесів лібералізації та змін наступного десятиліття. Навіть соціокультурні типи та цінності почали зазнавати руйнувань, попри те, що в цій сфері найвиразніше прослідковувалися традиційні орієнтири, як-от: образ жінки та родини, стиль виховання, система освіти. Метафора сучасника Еріха Кестнера про спосіб життя «моторизованого бідермеєра» підкреслює цю старомодність. Найбільшим недоліком тих років була, без сумніву, відсутність публічного обговорення нацистського минулого.

Якщо середину п'ятдесятих років можна вважати розквітом «канцлерської демократії» Аденауера, то наприкінці десятиліття в непохитному образі канцлера-засновника з'явилися тріщини, а його політичне чуття та домінування пішли на спад. Зовнішнім приводом для цього був «президентський фарс» (за висловлюванням Ганса-Петера Шварца), коли навесні 1959 року Аденауер виявив намір стати наступником Теодора Гойса на посаді федерального президента, але за кілька тижнів полишив процес. Роздуми про можливого наступника на посаді канцлера, які він озвучував вже протягом певного часу найближчим політичним радникам, були цілком передбачуваними для людини віком за вісімдесят з огляду на проблеми зі здоров'ям та труднощі роботи на посаді. Проте ніхто з потенційних кандидатів не бачився йому таким, який міг би йти по його політичних слідах і продовжувати тримати внутрішній і зовнішній курс Федеративної Республіки в його манері. Унаслідок його переходу на посаду президента виявилось, що крісло канцлера може звільнитися для невідповідної особи. Тому Аденауер поспіхом зняв свою кандидатуру, коли стало відомо, що фракція Союзу в бундестазі пропонуватиме Людвіга Ергарда як нового канцлера. У листі до голови фракції Генріха Кроне він ясно виклав свої мотиви: «Пан Ергард — найкращий міністр економіки, якого ми могли б побажати... Але в чутливій і небезпечній сфері зовнішньої політики він не має жодного досвіду... тому попри те, яким відмінним міністром економіки є пан Ергард, було б небезпечно в умовах постійно зростаючої зовнішньополітичної загрози... обрати його на посаду федерального канцлера, оскільки він повинен буде... визначати основні напрями зовнішньої політики...» Отже, Аденауер не мав іншого вибору, окрім як зняти свою кандидатуру на виборах президента.

Таке загравання з найвищою державною посадою, а також принизливе ставлення до його давнього політичного компаньйона Ергарда зашкодили Аденауеру. Його репутація в суспільстві — та і у власній партії — значно погіршилася. Це також стало очевидно на наступних виборах до бундестагу в 1961 році: якщо в 1957-му союзні партії отримали абсолютну більшість з 50,2 % голосів, то цього разу вони набрали лише 45,3 % і змушені були вступити в переговори з потенційним партнером по коаліції — ВДП, яка під час виборчої кампанії дала зрозуміти, що попри її прагнення повернутися до «громадянської» коаліції все-таки настав час переобрати канцлера. Оскільки президентська криза перебувала значною мірою під впливом питання про наступника, то дехто з колег по партії, хто прагнув потрапити на посаду канцлера, поспішав зайняти місце і політично успадкувати посаду старого глави уряду. 85-річний канцлер міг урятуватися за допомогою тільки двох маневрів: по-перше, він звернувся до СДП з ідеєю щодо великої коаліції, що змусило ВДП відступити, і по-друге, він запевнив федеральне керівництво своєї партії, що у разі його повторного обрання він за два роки після виборів — тобто всередині строку його повноважень — піде у відставку. Він повторив цю обіцянку у листі до голови союзної фракції, але вже без зазначення певної дати. Відтоді він став «строковим» канцлером.

Ще одним ударом по його авторитету стала справа «Шпігель». 10 жовтня 1962 року гамбурзький журнал опублікував статтю «Умовно готові захищатися» про нещодавно проведені маневри військ НАТО, у якій йшлося про значні недоліки у створенні та озброєнні бундесверу. Матеріал, використаний для статті, був таким деталізованим, що одразу виникли підозри, що упорядник мав доступ до таємних і навіть цілком таємних документів; як наслідок, журнал і його інформаторів звинуватили в державній зраді. Розслідування федеральної прокуратури призвело наприкінці жовтня до видачі ордерів на арешт видавця «Шпігеля», відповідального редактора та інших причетних осіб, а також на обшук у приміщеннях редакції журналу.

Хоча в кінцевому підсумку справу закрили без юридичних наслідків, її політичний вплив був серйозним. ВДП і призначений нею міністр юстиції, яких не повідомили про заплановані заходи, почувалися ображеними і вимагали кадрових наслідків, зокрема відставки міністра оборони Франца Йозефа Штрауса. Коли Аденауер відмовився задовольнити їхні вимоги, ліберали відкликали своїх міністрів з уряду, щоб стимулювати створення нового уряду без голови ХСС. Лише тоді СДП виступила в ролі рятівника і запропонувала християнським демократам провести переговори про створення великої коаліції. Аденауер прийняв таку жадану пропозицію, і на початку листопада між двома партіями відбулися перші коаліційні переговори. На попередніх зустрічах було озвучено намір запровадити в Західній Німеччині мажоритарну виборчу систему за британським зразком, що мало стати центральним політичним проектом їхнього об'єднання, але згодом стало зрозуміло, що соціал-демократи прагнуть уникнути рішучих кроків у питанні виборчого права, а це — на думку Союзу — робило велику коаліцію для нього не такою привабливою. Водночас дискусії навколо виборчого права посилили готовність ВДП повернутися до роботи в уряді, і оскільки Штраус дав зрозуміти, що нова коаліція не зазнає поразки через нього, Аденауер зміг швидко зібрати Кабінет за перевіреним зразком, тим самим поклавши край кризі. Одночасно він вирішив піти у відставку наприкінці літніх канікул парламенту.

Це сталося 15 жовтня 1963 року: після низки прощальних візитів і заходів, зокрема польового парад у Вунсторфі поблизу Ганновера, Аденауер офіційно пішов з посади на урочистому засіданні бундестагу. Голова бундестагу Ойген Герстенмайер, який у останні роки не завжди був прибічником Аденауера, ще раз нагадав про політичні заслуги канцлера, який шов з посади, і завершив свою промову словами: «Внесок Конрада Аденауера на користь Батьківщини — надзвичайний». Бурхливі овації підтвердили це визнання.

4. Міжнародний політик і державний діяч

Зближення з Заходом, європейська інтеграція та примирення

«Напрямок нашої зовнішньої політики непохитний. Насамперед ми налаштовані на встановлення тісних відносин із сусідніми державами західного світу, зокрема із Сполученими Штатами. Ми зробимо все від нас залежне, щоб Німеччина якомога швидше стала рівноправним членом федерації європейських держав. Задля втілення цих намірів ми готові особливо тісно співпрацювати з іншими християнсько-демократичними силами, які стають дедалі потужнішими в західноєвропейських державах». Саме такими словами описав Аденауер свій керівний зовнішньополітичний принцип у листі від 27 серпня 1949 року на адресу заступниці голови Партії Центру Гелени Вессель. Після 1945 року викристалізувалося переконання, що Німеччина повинна стати на бік західних держав, аби здобути опору й перспективи з огляду на дедалі гостріший конфлікт між Сходом і Заходом. Майбутньою зовнішньополітичною максимою для Аденауера була не рівновіддаленість від обох блоків, або роль «мосту» між ними (як пропагував його колега по партії Якоб Кайзер у той час), а послідовна західна орієнтація. Оскільки він скептично оцінював політичну зрілість німців, то гарантії безпеки й майбутнього Німеччини, на його думку, могли з'явитися лише тоді, коли країна міцно інтегрується в сім'ю західноєвропейських трансатлантичних демократій.

Глобальний політичний фон конфлікту між Сходом і Заходом, який уже в 1947 році переріс у Холодну війну, визначив рамки та діапазон західнонімецької зовнішньої політики на значно довший період, аніж строк перебування Аденауера на посаді. Саме американська політика стримування, спрямована на зміцнення Заходу й запобігання подальшому проникненню Радянського Союзу в Європу, запропонувала щойно створеній боннській республіці такі правила співіснування, щоб дати їй змогу перетворитися з об'єкта глобальних політичних подій на дієздатного суб'єкта міжнародної спільноти. Федеральний канцлер знав, як послідовно скористатися наданою можливістю. Хоча американці — і навіть більшою мірою західноєвропейські держави, передусім Франція — обережно й з підозрою ставилися до небезпеки, яку в їхніх очах досі становила Німеччина, «подвійне стримування» (за Вольфрамом Ганрідером) Західної Німеччини надало їм можливість подолати побоювання та занепокоєння. Завдяки гарантованій інтеграції молодій Федеративній Республіці до структур західноєвропейської трансатлантичної спільноти вдалося і подолати радянсько-комуністичну загрозу, і виключити потенційну можливість того, що Німеччина становитиме якусь небезпеку через своє минуле.

Христіан Гаке справедливо описав Аденауера як «зовнішньополітичного революціонера», який відкинув націоналізм й ідею автономної національної держави як керівний принцип зовнішньополітичної діяльності і тим самим остаточно порвав з традиційним мисленням та орієнтирами діяльності. Саме в могутності національної думки Аденауер бачив не тільки причину агресивної націонал-соціалістичної зовнішньої політики, але й неспроможність Німецької імперії та Веймарської республіки забезпечити стабільне положення Німеччини в системі європейських держав у довгостроковій перспективі. Хоча мислення в категоріях націоналізму і не було чужим для канцлера, який народився в 1876 році, однак його походження із західнонімецького Рейнланду і політичний досвід на посаді обер-бургомістра Кельна це пом'якшували. Націоналізм та національна парадигма були дискредитовані в Німеччині після 1945 року, хоча старі уявлення й переконання досі мали місце. Саме тоді політика Аденауера, спрямована на зближення з Заходом та інтеграцію західнонімецької держави в європейські та трансатлантичні структури, набула нового виміру в розумінні «подвійного стримування». Як писав він у своїх мемуарах: «Для молодій Федеративній Республіці важливо було поступово пробудити довіру до нас, німців. Основною умовою для цього було, на мою думку, неухильно й без вагань демонструвати свою відданість Заходу. Наша зовнішньополітична позиція мала бути чіткою, послідовною й відкритою».

Майбутній федеральний канцлер значно раніше і чіткіше за багатьох інших розпізнав неминуче протистояння між Сходом і Заходом і ті зміни в європейській політиці, які звідси витікали. Для нього поділ Німеччини та Європи був не причиною, а наслідком зростаючого протистояння між двома наддержавами. Його ранні пошуки підтримки та інтеграції на Заході були спричинені не в останню чергу побоюванням, що Радянський Союз може використати протистояння між Сходом та Заходом для власної вигоди, уміло поєднавши політико-військовий тиск та підіривну діяльність комуністів у Західній Європі. Водночас він сподівався застосувати динаміку Холодної війни для зміни статусу Німеччини із залежного об'єкта на рівноправного суб'єкта, а отже, через послідовну політику інтеграції з Заходом подолати досі наявний дефіцит суверенітету і в такий спосіб у середньостроковій перспективі перетворитися на самостійного зовнішньополітичного?ктора. Як він пояснив у своїй першій урядовій заяві у вересні 1949 року: «Єдиний шлях до свободи полягає в нашому прагненні поступово розширювати наші свободи та повноваження за згодою Верховної комісії союзників».

Так само, на його думку, європейський рух надав можливість вийти із зовнішньополітичної ізоляції. У 1948–1949 роках Аденауер брав участь у численних конференціях з християнськими демократами та іншими європейськими політиками і використовував цю платформу для просування свого бачення західноєвропейської співпраці. «Ідею європейської федерації треба сприймати досить серйозно», — розповідав він однопартійцям про Європейський конгрес у Гаазі в травні 1948 року та одностайно прийняту там резолюцію про залучення Західної Німеччини до співтовариства європейських держав. Така європейська федерація могла б також дати західним сусідам майбутньої Федеративної Республіки почуття безпеки і зменшила б їхній досі великий страх перед німцями. Після першої зустрічі з Робером Шуманом, який згодом став для нього важливим представником європейського руху, Аденауер знову наголосив, що економічна інтеграція, на його думку, є «найнадійнішою основою для добросусідської співпраці».

Тільки через міцну і тривалу інтеграцію в спільноту західних народів німці, на думку майбутнього канцлера, мали можливість звільнитися від тягара минулого і побудувати майбутнє. Поділ Німеччини, принаймні тимчасово пов'язаний з цим, необхідно було прийняти, оскільки возз'єднання Німеччини на той момент було неможливим без відмови від інтеграції з Заходом на користь Радянського Союзу. Однак у жодному разі це не означало відмови від єдності надовго. Навпаки, Федеративна Республіка мала сформулювати «основну державу», до якої могли б приєднатися східні частини країни, якби сила та єдність Заходу призвели до зміни статусу-кво на користь возз'єднання. Однак те, коли і за яких обставин це могло статися, залежало від глобальної політичної ситуації.

«У нас немає жодних сумнівів, що ми за походженням і способом мислення належимо до західноєвропейського світу», — з таким зізнанням у своїй урядовій заяві від 21 вересня 1949 року новообраний канцлер однозначно виступив проти історичного відмежування Німеччини від Заходу і його політичних ідей, а також одночасно дистанціювався від досить впливового в німецькій зовнішній політиці з XIX століття топосу центрального місця розташування Німеччини. Саме в приналежності Німеччини до західної культури брала початок його програма зовнішньополітичної та союзницької інтеграції з Заходом, про що він писав за два тижні до того в згаданому вище листі до Гелени Вессель. Федеративній Республіці, створеній наприкінці літа 1949 року, не тільки бракувало бодай якоїсь міжнародної репутації: вона також не могла проводити самостійну зовнішню політику. З набранням чинності Окупаційним статутом 21 вересня 1949 року вона перебувала під контролем трьох західних держав, представлених Верховною комісією союзників. «Прототипом зовнішньополітичної діяльності» (Ганс-Петер Шварц) стали, відповідно до застережень статуту,

консультації федерального канцлера з верховних комісарів, які фактично обіймали посади військових губернаторів. До 1951 року глава боннського уряду мав знову і знову навідуватися до Петербурга, щоб звітувати про діяльність уряду та вести переговори про покрокову відміну Окупаційного статуту і, як наслідок, поступовий прогрес на шляху до суверенітету.

Основною проблемою було передусім питання про перегляд планів союзників щодо демонтажу промисловості. Аденауер сподівався значно скоротити ці заходи і натомість запропонував вступ федерального уряду до Міжнародного органу управління Рурською областю (органу нагляду за важкою промисловістю Руру). Після тривалих переговорів верховні комісари підписали Петерберзьку угоду 22 листопада 1949 року, відповідно до якої погодилися припинити демонтаж промисловості, а також поставили за мету перегляд Окупаційного статуту. До того ж вони схвалили приєднання Західної Німеччини до Європейської організації економічного співробітництва, створеної у квітні 1948 року для управління фондами плану Маршалла та координації спільної Програми відновлення, а також до Ради Європи. Таким чином канцлер домогся переконливого зовнішньополітичного успіху.

Ані уряд, ані союзна фракція, ані бундестаг загалом не були поінформовані про консультації з Верховною комісією союзників. Там під час дебатів про Петерберзьку угоду вибухнув жорсткий конфлікт з опозицією, який ще довгий час впливав на зовнішню політику Аденауера. Хоча голова СДП Курт Шумахер також підтримував курс на інтеграцію з Заходом та входження Федеративної Республіки до складу федерації демократичних соціалістичних європейських держав, проте він рішуче відкидав курс Аденауера на зближення із західними союзниками та його поступки у відповідь на їхні зауваження у сфері безпеки. До того ж орієнтований на Захід політиці Шумахера бракувало чіткої мети — возз'єднання всієї Німеччини. У гарячій дискусії 24–25 листопада 1949 року він різко атакував курс Аденауера і в полемічному запалі охрестив його «канцлером союзників», що, однак, зашкодило не канцлеру, а йому самому. В очах західних державних діячів голова СДП відтепер втілював у собі жорсткий німецький націоналізм, тоді як голова боннського уряду отримав довіру й підтримку.

Однак політика західної інтеграції виявилася більш тяжкою й кам'янистою, ніж спершу очікували. Франція, зокрема, навряд чи могла забути, що за три чверті століття (з 1870 року) німецький сусід тричі нападав на неї; через це паризький уряд виявився особливо непоступливим противником. Наміри цього уряду ще міцніше політично та економічно інтегрувати Саар, який і без того був об'єднаний з Францією в економічний та валютний союз, погрожували підірвати баланс із країнами Західної Європи, якого Аденауер так прагнув із самого початку. Тим здивованішим був канцлер, коли отримав у травні 1950 року пропозицію від міністра закордонних справ Франції Робера Шумана про наднаціональну інтеграцію західноєвропейської вугільної та сталеливарної промисловості. Поінформований про надсекретну місію, Аденауер без вагань та роздумів прийняв пропозицію. У своєму особистому листі до Шумана виказував він свою радість: «Завдяки такому плану французького уряду відносини між двома нашими країнами, які перебували під загрозою заморожування через недовіру, отримали новий імпульс до конструктивної співпраці». З одного боку, основні ідеї плану Шумана значною мірою співпадали з наднаціональним співробітництвом у гірничопромисловому регіоні, яке він постійно просував ще з двадцятих років, а з іншого боку, він бачив у французькій ініціативі точку дотику для побудови відносин з Францією на новій основі.

Фактично конференція щодо плану Шумана, на яку прибули в Париж 20 червня 1950 року делегації Федеративної Республіки, Франції, Італії та країн Бенілюксу, мала зробити суттєвий внесок у прозахідну політику Аденауера. Після тривалих переговорів 18 квітня 1951 року було підписано Договір про заснування Європейського співтовариства вугілля та сталі (ЄСВС). Основним елементом нової організації був Вищий керівний орган, який ухвалював рішення щодо умов виробництва й збуту в гірничодобувній промисловості країн-учасниць, при цьому були створені й інші органи — Загальна асамблея, Рада міністрів і Суд — для досягнення рівноваги між наднаціональними елементами та національними інтересами. Зі створенням ЄСВС «Європа» набула видимої форми й структури, що проявилася в повсякденній співпраці й отримало розвиток через наднаціональні правові форми. Для Федеративної Республіки надзвичайно велике значення мало те, що її залучили до переговорів як рівноправного партнера, і що з набранням чинності Договором про заснування Європейського співтовариства вугілля та сталі 24–25 липня 1952 року припинив дію Рурський статут, органи влади Рурської області позбавили повноважень, інші контрольні та обмежувальні заходи союзників у гірничодобувній сфері було скасовано. Концепція Аденауера стосовно досягнення прогресу в питанні суверенітету через активну інтеграцію з Європою виявилася успішною.

Те, що було перспективним в економічній сфері, зазнало невдачі у сфері військовій. Коли 25 червня 1950 року, за кілька днів після початку конференції щодо плану Шумана, війська комуністичної Північної Кореї перейшли кордон і почали наступ на Південну Корею, яка перебувала в американській сфері безпеки, конфлікт між Сходом та Заходом досяг нового піку. Для Федеративної Республіки Кореєська війна стала ще одним поштовхом на шляху до суверенітету та рівноправ'я. Ще до початку війни на Далекому Сході Аденауер висловив верховним комісарам свої міркування стосовно німецького військового внеску, але їх було відхилено. Тільки пекучий страх перед комуністичною агресією також і у Європі змінив умови, на яких будувалися його плани. Ураховуючи переважання СРСР у секторі звичайних озброєнь, канцлер уважав за необхідне посилити значно менш чисельні дивізії у Європі та домогтися офіційного надання гарантій безпеки для Федеративної Республіки від Заходу. Він однозначно відкинув ідею про національну західнонімецьку армію. Натомість він виступав за участь Федеративної Республіки в обороні Заходу в складі європейської армії або за членство в НАТО. Однак він уважав, що вести мову про західнонімецький оборонний внесок можна було лише в разі прийняття Федеративної Республіки як рівноправного партнера. Простими словами це означало, що для цього необхідний був перегляд щойно прийнятого Окупаційного статуту та визнання суверенітету Федеративної Республіки Німеччини.

Якщо взяти до уваги катастрофічний військовий баланс сил у Європі, то оборонні спеціалісти у Вашингтоні та Лондоні вже давно відчували нагальну необхідність залучити німецький оборонний внесок, однак утримувалися від цього з політичних причин, передусім через лютий спротив громадськості ідеї знову допустити появу німецьких військових лише через п'ять років після закінчення Другої світової війни. Початок Кореєської війни докорінно змінив таке ставлення. Тепер уже не тільки військові та політики в західних столицях наполягали на зміцненні звичайних озброєнь, але й у публічних дебатах колишні застереження щодо німецького оборонного внеску відійшли на другий план. Як наслідок, шанси федерального канцлера на реалізацію його планів суттєво зросли.

Оскільки розгортання національних збройних сил Німеччини було немислимим ані у Федеративній Республіці, ані в західних столицях, то дискусії фактично точилися навколо двох варіантів: самостійна німецька армія в рамках НАТО або німецькі збройні сили в контексті європейської армії. Поки політики й військові у Вашингтоні й Лондоні сперечалися про плюси й мінуси обох концепцій, французький уряд однозначно схилився на користь другого варіанта: 24 жовтня 1950 року прем'єр-міністр Рене Плевен представив Національній асамблеї план створення наднаціональної західноєвропейської армії, якій Федеративна Республіка повинна була надати в розпорядження свої війська. Інтеграція наданого державами контингенту мала базуватися хоча б на якійсь мінімальній згуртованості. Однак західноєвропейські держави мали можливість поряд з європейською армією утримувати і власні національні армії. Деталі розміщення, а також запланована структура управління «Армії Європи», у якій французькі військові мали вирішальний вплив, указували на очевидну дискримінацію Федеративної Республіки.

Канцлер Аденауер підписує договір між Федеративною республікою Німеччиною та трьома державами (т. зв. «Боннський договір»). 26 травня 1952 року
© Уряд ФРН

Глибоко розчарований і вражений пропозицією Плевена, Аденауер вирішив не висловлюватися публічно з цього приводу, а натомість спільно з британцями й американцями (яким ця ідея також не подобалася) поставити питання про внесення до неї змін. Насправді тяганина навколо Європейського оборонного співтовариства (ЄОС) тривала понад три роки. У ході цих переговорів дискримінаційні заходи, передбачені для західнонімецького контингенту, вдалося певною мірою скоротити. Угода про ЄОС, підписана у травні 1952 року, мала небагато спільного з первісним планом Плевена. Але натомість у Франції визрівав протест. Дебати щодо ратифікації в Національній асамблеї затягнулися до 30 серпня 1954 року, коли 319 голосами проти 294 було вирішено видалити питання про ратифікацію угоди з порядку денного. Це був смертельний удар для Угоди про ЄОС. Того самого вечора близький політичний колега Аденауера Генріх Кроне відзначив у своєму щоденнику, що це був напад на Європу, «чорний день».

Але опір ЄОС мав місце не тільки на Сені — у Москві чинили підступи проти політики Аденауера, спрямованої на інтеграцію з Заходом. 10 березня 1952 року, прямо в розпал дебатів навколо плану Плевена та паралельних переговорів щодо відміни Окупаційного статуту, голова радянської партії та уряду Сталін надіслав трьом західним державам ноту, якою пропонував створити об'єднану, суверенну, демократичну Німеччину з національною армією, яка, однак, повинна була мати певні обмеження за кількісним складом та озброєнням. Як плату за возз'єднання Сталін вимагав суворих гарантій неучасті об'єднаної Німеччини в будь-яких союзах та визнання кордону по лінії Одер — Нейсе. З урядом об'єднаної Німеччини, який належало створити, держави-переможниці Другої світової війни мали укласти відповідний мирний договір. У відповідь на запит радянський диктатор повторно виклав свої ідеї стосовно загальнонімецьких виборів, але це не могло вплинути на непохитну позицію західних держав: у своїх нотах у відповідь вони вказували на те, що загальнонімецький уряд можна створити тільки після вільних виборів, що об'єднана Німеччина має бути вільна у виборі політичних коаліцій та союзів, і що їй не можна заборонити вести переговори щодо власних кордонів. Отже, «битва нот» між Сходом та Заходом завершилася посиленням позицій опонентів.

Аденауер, без сумніву, оцінював ноти Сталіна як пропагандистський маневр Радянського Союзу для підризу західної інтеграції Федеративної Республіки. Для нього можливість нейтралітету означала кінець будь-якої політики європейської інтеграції. Нейтральна Німеччина рано чи пізно зазнала б радянського впливу, особливо через можливий відхід США з континенту в разі провалу західноєвропейської інтеграції. До того ж Федеративна Республіка поставила би під загрозу тяжко зароблену довіру до своєї лояльності прозахідному курсу, якби розглядала не зовсім зрозумілі пропозиції Кремля. Він уважав такий розвиток подій неоправданим лихом. Тому в численних розмовах канцлер переконував представників західних держав однозначно відмовитись від пропозицій Сталіна та продовжити переговори щодо створення ЄОС.

План Плевена та ноти Сталіна викликали гострі політичні суперечки і у Федеративній Республіці. У центрі конфлікту стояла СДП, але відголоски сягали і урядової коаліції, і самого уряду. Дискусії точилися навколо основних питань західнонімецької зовнішньої політики, що пояснює їхню запеклість і пристрасність. По-перше, йшлося про непростий вибір між західною інтеграцією та возз'єднанням, по-друге — про принципові побоювання стосовно переозброєння, по-третє — про відносини між Федеративною Республікою та західними державами. Безпосередньо західнонімецький оборонний внесок не був предметом суперечок між урядом та опозицією, але конфлікт розгорівся насамперед навколо методів і процедур зовнішньої політики Аденауера. СДП наполягала на відновленні національного суверенітету до моменту початку переговорів про

німецький військовий внесок, аби мати можливість вести переговори на рівних правах; так вона намагалася протистояти політиці «попередніх досягнень» Аденауера. Водночас усередині партії збільшувалася кількість голосів тих, хто виступав проти переозброєння з принципових етично-моральних миролюбних прони́мецьких мотивів, і кого підтримували відповідні переконання західнонімецької громадськості. Розлучення, що супроводжувало конфлікт, вилилося зрештою у звернення обох сторін — і уряду, і опозиції — до Федерального конституційного суду з проханням визначити, чи відповідає німецький оборонний внесок Основному закону. Проте судді в Карлсруе виявилися неготовими роз'яснити це питання до того, як будуть укладені відповідні угоди.

Найзапеклішою стала суперечка через ноти Сталіна, тільки тепер у фокусі дебатів опинився вплив західної інтеграції на можливість возз'єднання. Не тільки опозиційні партії, але й видатні представники ВДП і ХДС закликали канцлера дослідити серйозність пропозицій Сталіна і таким чином оцінити шанси на швидке возз'єднання. Приховувані раніше закиди щодо того, що західна інтеграція закріплює статус-кво у Європі і тим самим послаблює сподівання на відновлення німецької єдності, тепер висувалися з новою силою. Також у друкованих виданнях проявилися ці думки, подекуди поєднані з підтримкою нейтралізму.

Потужні протилежні течії значною мірою непокоїли Аденауера, однак не похитнули його впевненості в правильності оцінки мотивів Сталіна. На його погляд, важливо було не погоджуватися на вмовляння «сирен з Москви», а якнайшвидше завершити процес укладення угод з країнами Заходу. Серед них (поряд з Угодою про ЄОС) був і Загальний договір, за яким Федеративну Республіку звільняли від окупаційного режиму і відновлювали відносини між нею та західними державами. Сподівання Аденауера на швидку відміну Окупаційного статуту наштовхнулися, однак, на потужний спротив, особливо в Парижі, який наполягав на специфічних заходах безпеки. І навіть так канцлер був готовий тимчасово прийняти ці правила, сподіваючись на те, що очікуваний прогрес у справі європейської інтеграції та атлантичної співпраці призведе до подальшого їх перегляду. Загальний договір вдалося підписати 26 травня 1952 року в Бонні, а Угоду про ЄОС — 27 травня 1952 року в Парижі. Майже за рік обидві угоди були ратифіковані німецьким бундестагом перекожливою більшістю.

Промова канцлера Конрада Аденауера в палаці Шаумбург під час передання ратифікаційних грамот до Паризьких угод про вступ ФРН до НАТО та Західноєвропейського Союзу. 20 квітня 1955 року

© Уряд ФРН Георг Бауер

Однак вето Національної асамблеї Франції того «чорного» 30 серпня 1954 року звело нанівець зусилля з включення Федеративної Республіки в західноєвропейську систему оборони. І хоча основний курс цієї політики вже не можна було стримати, проте його сутність потрібно було викласти в новій договірній формі. Вирішення було знайдено в рамках НАТО. Британці з американцями вже розглядали такий варіант на початку п'ятдесятих років, а тепер і французький уряд був готовий його підтримати. Утім Париж, як і раніше, наполягав на певних заходах безпеки й контролю, а також на попередньому врегулюванні питання Саару.

Отже, зійшлися на тому, що розміщення західнонімецьких збройних сил має відбуватися під наглядом Європи. З цією метою було засновано Західноєвропейський Союз — на підставі пакту, підписаного в 1948 році п'ятьма західноєвропейськими державами, до якого Федеративна Республіка приєдналася як новий член. Союз був наділений функцією повного контролю (передусім у сфері озброєнь) і передбачав особливо суворий нагляд за озброєнням бундесверу. Серед обмежень, передбачених для Німеччини у сфері звичайних озброєнь, була відмова від виробництва ядерної, біологічної та хімічної зброї, запропонована самим Аденауером у напружений період конференції.

У питанні Саару справа дійшла до німецько-французької угоди про ухвалення главами обох урядів Саарського статуту. Він передбачав «європеїзацію» Саару, однак із подвійним застереженням про те, що майбутній мирний договір з Німеччиною має підтвердити це положення, і що населення Саару також має дати згоду на референдумі на застосування цього статуту. Однак у супереч очікуванням саарці проголосували проти статуту в жовтні 1955 року більшістю у дві третини голосів, що мали розцінювати як вотум за приєднання до Федеративної Республіки. Таке рішення Франція вже не могла заблокувати. 1 січня 1957 року Саар приєднався як десята федеральна земля до «боннської» держави.

Підтвердження суверенітету ФРН та її прав на відновлення збройних сил. Лондонська конференція, 1954 рік
© British Pathé

Одночасно з процесом вступу до ЗЄС та НАТО відновили переговори щодо укладення Загального договору, який мав регулювати відносини між Федеративною Республікою та західними державами. Відповідно до статті 1, вона отримувала «повну владу суверенної держави над своїми внутрішніми та зовнішніми справами». Обмеження суверенітету діяли лише у сфері «прав і обов'язків щодо Берліна та Німеччини в цілому, зокрема возз'єднання Німеччини та мирного врегулювання», а також у сфері розміщення збройних сил — там продовжували діяти дійсні прерогативи держав-переможниць. Також з тексту випало украй суперечливе для внутрішньої політики німців зобов'язальне застереження, за яким возз'єднана Німеччина мала продовжувати виконувати договори з західними державами. Натомість Федеративна Республіка і три західні держави підтвердили свій намір співпрацювати аж до укладення мирної угоди, аби «мирним шляхом досягти спільної мети — возз'єднаної Німеччини з подібною до ФРН ліберально-демократичною конституцією, інтегрованою в європейське співтовариство».

5 травня 1955 року набрали чинності Паризькі угоди — пакет з одинадцяти договорів і угод, зокрема Німецький договір, Протокол про припинення окупаційного режиму та Протокол про вступ до НАТО. За десять років Федеративна Республіка змінила свій статус з переможеного на союзника. Отже, Аденауер досяг своєї найважливішої мети, до якої він невпинно й наполегливо йшов з 1949 року, — піднесення Федеративної Республіки до статусу рівноправної держави у союзі з вільним Заходом. Це означувало кульмінацію його зовнішньої політики. Проте у тому самому місяці НДР — яка роком раніше отримала «суверенітет» згідно з визначенням Москви — приєдналася до Варшавського договору і тим самим увійшла до політичних і військових структур Сходу. Радянське керівництво не зволікало з пропагандою «теорії двох держав», за якою на території переможеного Третього рейху утворилися дві нові суверенні держави.

У цій політичній ситуації навколо Німеччини Аденауер на початку червня 1955 року отримав запрошення до Москви на переговори про встановлення дипломатичних відносин між Федеративною Республікою та Радянським Союзом. Ця ініціатива радянського керівництва становила неабиякий ризик для глави західнонімецького уряду: якби він на неї погодився, то у такий спосіб підтримав би опосередковано «теорію двох держав», а якби виступив проти, то зазнав би внутрішньополітичних нападок через недостатнє представництво інтересів Німеччини, особливо в нагальному питанні повернення решти німецьких військовополонених з Росії. Утім колись він уже дав зрозуміти своєму оточенню, що після отримання суверенітету він сподівається на більшу свободу дій у своїй зовнішній та внутрішній політиці завдяки встановленню дипломатичних відносин також і з Радянським Союзом.

Аденауер поїхав до Москви на початку вересня з великою делегацією, до складу якої входили, зокрема, і депутати від опозиційних партій. Після жорстких переговорів, які неодноразово заходили в глухий кут, нарешті було досягнуто певного успіху: радянське керівництво погодилося відпустити військовополонених. Світлини перших репатріантів з Росії в таборі Фрідланд за чотири тижні по тому — авангард з майже 10 тисяч військовополонених і близько 20 тисяч мирних жителів, які мали прибути упродовж наступних кількох місяців — суттєво поліпшили репутацію глави уряду в очах німецької громадськості.

Другим визначним результатом московської поїздки Аденауера було встановлення дипломатичних відносин з СРСР. Тож уперше Федеративна Республіка офіційно налагодила зв'язки з державою, яка з того часу підтримувала відповідні контакти з обома німецькими державами. «Теорія двох держав», яку пропагував Радянський Союз, отримала в такий спосіб перевагу, а прагнення Федеративної Республіки бути єдиним законним представником німців не справдилося. Ще в Москві члени німецької делегації міркували над тим, яку лінію поведінки обирати у майбутньому стосовно тих держав, які, зі свого боку, установлюватимуть дипломатичні контакти зі Східним Берліном. За доктриною Гальштейна, названою на честь тодішнього державного секретаря міністерства закордонних справ, відносини Федеративної Республіки з Радянським Союзом розглядали як особливі відносини з однією з держав-переможниць у Другій світовій війні, що обґрунтовувало їхній винятковий статус. Попри це Федеративна Республіка і надалі неухильно дотримувалася ролі єдиної законної представниці німецького народу: вона вважала, що навіть у майбутньому, як єдина правонаступниця Німецької імперії (а від її імені — федеральний уряд, вільно обраний і демократично легітимізований), мала право виступати від імені всіх німців, тоді як НДР та її уряд були нелегітимними. Аденауер сформулював висновок з доктрини у своїй урядовій заяві перед німецьким бундестагом після повернення з Москви: «І перед третіми державами ми невідступно дотримуватимемося нашої попередньої позиції щодо так званої «НДР». Я мушу недвозначно заявити, що Федеральний уряд і надалі розглядатиме встановлення дипломатичних зносин з НДР третіми державами, з якими ФРН перебуває в офіційних відносинах, як недружній акт, спрямований на поглиблення поділу Німеччини».

Доктрину Гальштейна вперше застосували в 1957 році до Югославії, коли Бонн розірвав дипломатичні зносини з Белградом. Подальшими жертвами були, зокрема, Куба і — після закінчення повноважень Аденауера на посаді канцлера — низка держав арабського світу, які вміло використовували дипломатичну гру з Бонном і Східним Берліном для отримання поступок в інших, передусім економічних, питаннях. Хоч Федеративній Республіці і вдалося на деякий час ізольовати НДР на міжнародній арені, через доктрину Гальштейна вона «скувала себе кайданами», значно обмеживши на тривалий час свою свободу дій у зовнішній та внутрішній політиці. Чим рідше питання про возз'єднання Німеччини з'являлося в порядку денному міжнародної політики, тим менш ефективним важелем німецької політики ставала доктрина Гальштейна.

Отримання суверенітету та інтеграція Федеративної Республіки в структури НАТО — усе це не могло перекрити провалу європейської політики у питанні створення ЄОС, який мав місце за рік до цього. Франко-німецьким відносинам було завдано суттєвої шкоди, а питання інтеграції

німців, зокрема потужності німецької економіки, і надалі перебувало в порядку денному. Після невдалої спроби побудувати спільну Європу через тісну співпрацю у сфері зовнішньої політики та політики безпеки європейські країни шукали альтернативні можливості для «relance europ?enne». Тоді з'являється Жан Моне, перший президент (з жовтня 1953 року) Вищого керівного органу Європейського співтовариства вугілля та сталі; він хотів продовжити шлях галузевої інтеграції, що розпочався з ЄСВС, зосередивши увагу на транспорті та енергетиці (зокрема атомній). А політики країн Бенілюксу, зокрема міністр закордонних справ Нідерландів Йоган Віллем Бейєн і його бельгійський колега Поль-Анрі Спаак, схилилися радше на користь об'єднання європейських національних економік в один спільний ринок зі зменшенням внутрішніх мит і встановленням одного спільного зовнішнього мита.

На думку країн Бенілюксу, саме створення спільного ринку надало значну перевагу в інтеграції неспокійного й динамічного німецького сусіда. Як зазначив Спаак у розмові з британським прем'єр-міністром Іденом на початку лютого 1956 року: «Європейська інтеграція... створює для Німеччини певні рамки, обмежуючи її експансію, а також спільноту за інтересами, яка захищає Німеччину та вберігає нас від певних спокус та авантур. У спільних інтересах — діяти, доки ще є час, тобто, допоки канцлер Аденауер перебуває при владі. Я вважаю, що зобов'язань за Атлантичним пактом — до речі, досить слабких — недостатньо, аби остаточно визначити німецьку політику на майбутнє. Мені здається, що ми, без сумніву, маємо робити більше». І саме пристрасна проєвропейська орієнтація Аденауера була, на його думку, «найефективнішим і, мабуть, єдиним засобом» для захисту німців від самих себе.

Спочатку федеральний уряд не був зацікавлений ані в спільному ринку, ані в співтоваристві з атомної енергії. Міністр економіки Людвіг Ергард і відповідальний за атомну енергетику Франц Йозеф Штраус вбачали в цьому радше перешкоди для економічного розвитку Федеративної Республіки. Аденауер, навпаки, усіляко підтримував створення ЄЕС та Євратому, оскільки для нього на першому місці стояли не так економічні вигоди, як політичні мотиви. Через зближення економік можна було прискорити політичну інтеграцію і тим самим зміцнити позиції Європи відносно обох наддержав.

Федеральний уряд незабаром виявився рушійною силою в цьому питанні і тим самим підкреслив нову зовнішньополітичну вагу західнонімецької держави. Під час надважливої конференції міністрів закордонних справ держав-учасниць ЄСВС на початку червня 1955 року в Мессіні — лише за кілька тижнів після того, як Федеративна Республіка стала суверенною — дійшли згоди про скликання експертної конференції з метою розгляду наданих пропозицій і підготовки спільного загального звіту. Унаслідок тривалих і суперечливих переговорів 25 березня 1957 року на урочистій церемонії в Римі започаткували Європейське економічне співтовариство та Європейське співтовариство з атомної енергії. Договір про Євратом створював спільні засади мирного використання та контролю за атомною енергією, а ЄЕС передбачало створення спільного ринку з єдиними інституціями. На меті було створення спільного економічного простору, вільного від усіх митних перешкод, у якому існував вільний рух осіб, послуг і капіталу. Центральні органи ЄЕС — Рада міністрів, Європейська комісія, Європейська асамблея та Європейський суд — виникли на базі інститутів ЄСВС, при цьому основні повноваження належали міжурядовій Раді міністрів.

З новою силою спалахнув потужний конфлікт між Федеративною Республікою і Францією під час переговорів по Римських угодах. Тоді як німецька промисловість покладала великі надії на спільний ринок і сподівалася отримати значну вигоду у сфері промислових товарів, на іншому березі Рейну виникли побоювання, що вони можуть не витримати тиску німецької конкуренції, а тому мають отримати певну компенсацію. Шлях до компромісу проклали поступки федерального уряду в питаннях сільськогосподарського ринку та проєкту Євратом. Тоді як Франція дедалі частіше сприймала Європу як засіб отримання компенсації за втрачену владу (зокрема стосовно США), Аденауер сприймав ЄЕС як віху на шляху до омріяного політичного союзу та гарантію того, що європейський проєкт існуватиме і надалі.

Завдяки Римським угодам головної зовнішньополітичної мети канцлера — західної інтеграції — було, по суті, досягнуто. Зв'язки з Вашингтоном забезпечили існування західнонімецької держави на тлі конфлікту між Сходом та Заходом, а розгортання бундесверу та входження Федеративної Республіки до політичних і військових структур НАТО ще більше зміцнило цей трансатлантичний компонент. Єднання із західноєвропейськими партнерами в рамках європейських інституцій поглибило політичну, суспільну та соціокультурну вестернізацію, допомогло подолати приховані та реальні бар'єри, а також додало сили вільній частині континенту відносно двох наддержав. Наполегливий розвиток проєкту європейської інтеграції був головною заслугою канцлера-засновника Федеративної Республіки Німеччини. Саме єднання з Заходом означало докорінні зміни в зовнішньополітичній орієнтації німецької національної держави: за словами Христіана Гаке, саме воно привело Федеративну Республіку Німеччину «від давнього географічного топосу центрального місця розташування до політичної сучасності атлантичних демократій».

Водночас безпека і стабільність унаслідок західної інтеграції мали й свою ціну — поглиблення поділу Німеччини. Хоч Аденауер і був твердо переконаний у тому, що його політика сили та інтеграції з Заходом колись призведе до возз'єднання Німеччини, однак до середини п'ятдесятих років наміглися тенденції до закріплення німецького та європейського статусу-кво. З моменту входження обох німецьких держав у відповідні блоки як на Сході, так і на Заході втратили реальний політичний інтерес до вирішення німецького питання шляхом возз'єднання. Перші кроки на шляху до деескалації конфлікту між Сходом і Заходом базувалися на намірах підвищити рівень безпеки у Європі та зменшити загрозу військового конфлікту за рахунок існування двох німецьких держав. До того ж коли запуском «Супутника» в жовтні 1957 року СРСР продемонстрував, що він зможе погрожувати США міжконтинентальною зброєю далекого радіусу дії, західне керівництво виказало ще меншу готовність підтримувати ініціативи Німеччини з вирішення конфлікту, ніж раніше. Значно важливішими були для Заходу безпека і стабільність, аніж прогрес у безнадійному німецькому питанні. Отже, зовнішня та внутрішня політика Аденауера досягла концептуальної й оперативної межі.

*Конрад Аденауер на сходах вашигтонського Капітолія, США. 9 квітня 1953 року
© Associated Press (Associated Press)*

Це було вже очевидно під час Берлінської кризи 1958–1962 років. У своєму виступі в московському Палаці спорту 10 листопада, а також у ноті на адресу урядів трьох союзних держав 27 листопада 1958 року глава радянської держави й партії Хрущов поставив під сумнів статус міста, контрольованого чотирма державами, і погрожував передати НДР радянський контроль над транспортним доступом до Берліна західних держав, якщо упродовж шести місяців вони не розпочнуть переговори щодо «нормалізації» ситуації навколо міста. Особливо образливою для західних союзників була пропозиція Хрущова перетворити Західний Берлін на самостійну політичну одиницю — «вільне місто», що означало б залишити напризволяще західну половину міста під тиском Сходу. Уряди трьох держав відмовилися від ультимативних переговорів, хоча невдовзі розпочали консультації з радянською стороною на рівних рівнях, які, однак, не мали результату. А з іншого боку, Хрущов полишив свій ультиматум без наслідків.

Така реакція (хоч стримана й нерішуча) західних держав на радянський тиск була для федерального канцлера сигналом тривоги. Здавалося, що вони сприймали возз'єднання як формальну мету, а їхня зацікавленість у співіснуванні та деескаляції конфлікту була сильнішою за непохитність у німецькому питанні. Висновки були гіркими. Як написав давній соратник Аденауера Генріх Кроне у своєму щоденнику 23 січня 1959 року, канцлер усвідомлював поразку своєї попередньої німецької політики: «Оскільки не можна розраховувати на возз'єднання в будь-якій перспективі, тепер варто розглядати його як нездійсненне; зона залишається під владою НДР, Федеративна Республіка — у союзі із Заходом; необхідно, розуміючи ситуацію, як вона є, розпочати переговори, спрямовані на гуманізацію умов у зоні».

Чи вдалося Аденауеру виступити з власними ініціативами з цього питання наприкінці 1950-х років, сучасникам було невідомо. Ще в березні 1958 року він звернувся до Москви і під час цілком конфіденційної розмови з радянським послом у Бонні запропонував надати НДР статус нейтральної Австрії, що, однак, одразу було відкинуто іншою стороною. Наступний так званий «план Глобке», розроблений у 1958–1959 роках і модифікований рік по тому, передбачав спочатку міжнародно-правове визнання обох німецьких держав, потім відновлення діяльності всіх політичних партій і вільні вибори і, нарешті, загальнонімецький референдум щодо питання про возз'єднання. Однак ці не вивірені остаточно міркування залишилися без руху, вони радше були засобом для вироблення нових потенційних підходів в умовах невизначеної політичної ситуації навколо Німеччини.

Берлінську кризу, спричинену ультиматумом Хрущова, підігрівали біженці з НДР. Після придушення повстання 17 червня 1953 року НДР, здавалося, буквально кровоточила через кордони радянського сектора Берліна. Ультиматум радянського державного й партійного лідера тільки посилив цей процес. Понад 30 000 біженців у липні і майже 50 000 у серпні 1961 року — це явище вже давно набуло форми масового руху. Схід завдав удару у відповідь — зведення стіни вздовж лінії розмежування між Східним і Західним Берліном 13 серпня 1961 року, що означало повне закриття доступу до відкритої раніше демаркаційної лінії всередині міста і суперечило досягнутим наприкінці війни домовленостям із союзниками щодо колишньої імперської столиці.

Для Аденауера та його уряду зведення стіни було відчутною поразкою. Тепер стало очевидно, що СРСР зосередився на посиленні своєї сфери панування і без вагань порушував союзницькі домовленості. Для канцлера ключовим питанням було те, як відреагує Захід і чи дотримуватиметься він раніше узятих на себе зобов'язань стосовно Німеччини. Новий президент США Джон Ф. Кеннеді відповів на радянський тиск у телета

радіозверненні 25 липня 1961 року своїми «Трьма основоположними принципами» і тим самим окреслив основні засади американської політики щодо Берліна: право західних союзників на військову присутність у Західному Берліні, їхнє право на вільний доступ туди, а також їхнє зобов'язання забезпечити право на самовизначення західних берлінців та вільний вибір ними способу життя. Абсолютно чітко було зазначено, що вказані зобов'язання стосувалися Західного Берліна, у такий спосіб усі слухачі мали усвідомити, що гарантії Сполучених Штатів надати захист і оборону закінчувалися на кордоні сектора.

Політика Кеннеді щодо Берлінської кризи була великим розчаруванням для Аденауера, американський президент, на його погляд, поведився не надто діяльно і послідовно. Що б там не було, але стосунки між двома політиками від самого початку були напруженими. Під час виборчої кампанії в США Кеннеді критикував тісний зв'язок адміністрації Ейзенхауера з главою уряду Західної Німеччини і звинувачував її в тому, що вона надто переймалася цілями боннського уряду. Федеральний канцлер, якому на той час уже виповнилося 85, уважав 42-річного президента політично недосвідченим і готовим поступитися колишніми принципами політики щодо Німеччини на користь співіснування наддержав або принаймні взяти до уваги пропозиції іншої сторони під час переговорів щодо німецького питання. Насправді ж, певний час здавалося, що США готові вести переговори про Берлін і статус Німеччини загалом. Украй стурбований канцлер натякнув на поточні переговори між обома наддержавами одному американському публіцисту, що вилилося в серйозну дипломатичну кризу між Вашингтоном і Бонном. До того ж він сам зробив новий крок у напрямку радянського керівництва і надав до розгляду пропозицію заморозити на 10 років німецьке (і берлінське) питання, аби домогтися поступок у частині полегшення становища німців у НДР. Ця пропозиція — як і подібні до неї раніше — свідчила про визнання федеральним канцлером зрештою того факту, що його «картковий будиночок німецької політики» (Ганс-Петер Шварц) розвалився, і тепер треба було спробувати якимось чином скріпити уламки. Подальші аспекти в пропозиціях Аденауера розкриті не були.

Роздратування від американської політики під час Берлінської кризи, зокрема враження, що уряд у Вашингтоні може відступити від попередніх обіцянок щодо Федеративної Республіки і німецького питання, було однією з причин звернення Аденауера до Шарля де Голля, який у 1958 повернувся до влади у Франції і так само сумнівався в надійності американців. Майбутній федеральний канцлер спочатку розглядав у главі тимчасового уряду в 1945–1946 роках і засновникові коаліційного руху «Об'єднання французького народу» того, хто попереджував про німецьку загрозу і швидко відновлення Німеччини. Коли де Голль знову став на чолі Франції під час агонії Четвертої республіки, було малоймовірно, що матиме місце тісний союз між двома політиками. Тим дивніше було, коли за кілька тижнів після приходу до влади прем'єр-міністр Франції запросив канцлера Німеччини до замиської резиденції в Коломбе-ле-Дез-Егліз для обміну думками.

«Сповнений тривоги», як згадував Аденауер у своїх мемуарах, він приїхав у середині вересня 1958 року в маленьке містечко в Шампані. Розмова була присвячена передусім глобальній політичній ситуації та майбутньому європейського проекту. В одному вони дійшли абсолютної згоди: з огляду на загрозу зі Сходу, непевний курс США та недоліки НАТО Європа повинна об'єднатися, аби протистояти обом наддержавам. Глава уряду Німеччини також із задоволенням відзначив, що у створенні єдиної Європи його опонент надавав основного значення німецько-французькій співпраці. Це, за їхнім спільним переконанням, вимагало постійних консультацій між обома урядами із зовнішньополітичних та інших питань. Отже, зустріч у Коломбе-ле-Дез-Егліз стала відправною точкою для тісних політичних і особистих стосунків між двома державними діячами. Вони позначили останні роки правління Аденауера і стали до того ж символом примирення Німеччини і Франції.

Конрад Аденауер та Джон Кеннеді, 1961 рік
© British Pathé

При цьому не можна забувати, що глава німецького уряду і президент Франції мали досить рівні погляди на ключові питання зовнішньої політики. Хоча де Голль і мав на меті об'єднання Європи, однак «Європу Батьківщин» він бачив радше на підставі міжурядових угод, аніж наднаціональних елементів. Також у рамках НАТО він прагнув збільшити вагу Франції і перетворити Париж на посилену опору Європи в трансатлантичному союзі. З цієї причини він протистояв наміру Великої Британії приєднатися до СЕС: острівна держава здавалася йому «троянським конем» американців.

Для Аденауера підтримка таких цілей у кінцевому підсумку означала б значне відхилення від його поточного політичного курсу, але його недовіра до США, яка постійно зростала, підживлювала прагнення ще більше зблизитися з Францією. Герберт Бланкенгорн, тодішній німецький посол у Парижі і, як наслідок, спостерігач у центрі подій, підозрював, що справжнім мотивом зусиль Аденауера щодо зближення з де Голлем було занепокоєння можливим майбутнім порозумінням між Францією та Радянським Союзом і зміною у такий спосіб французької політики стосовно Німеччини. У бесіді з Карло Шмідом глава уряду Західної Німеччини не заперечував наявності відмінностей в обох європейських концепціях, але висловив упевненість у тому, що після «голлістського» етапу справжня наднаціональна Європа однаково отримає те, що належить. Тим часом примирення й дружба німців і французів необхідні. «Разом з де Голлем — і, мабуть, тільки з ним — цього можна було б досягнути, — сказав соціал-демократ і запеклий прихильник франко-німецького порозуміння, відтворюючи хід думок Аденауера. — Усе інше зробить історія...». Державні ввіти, якими обмінялися Аденауер і де Голль улітку 1962 року, також було здійснено в рамках цієї нововиниклої німецько-французької дружби.

Президент Франції прийняв канцлера в перший тиждень липня 1962 року з великими врочистостями й після завершення політичних переговорів оглядав разом з ним німецько-французький військовий парад на полігоні Мурмелон в Шампані, який був свідком багатьох кривавих битв між двома народами. На завершення відвідали обидва державні діячі святкову службу в Реймському соборі — місці коронації французьких королів: перед двома лавами для колінопреклоніння, оббитими червоним оксамитом, навпроти крісла архієпископа Реймса — світлина, яка облетіла весь світ.

Візит у відповідь, який відбувся за два місяці по тому, був не менш розкішним; де Голль використав його для ефектної демонстрації своєї поваги до «великого німецького народу» та свого бачення «союзу» між Німеччиною та Францією. У політичному вимірі переговори вели навколо можливого прогресу у франко-німецьких відносинах, зокрема непохитної відданості обох держав меті, спрямованій на узгодження зовнішньої та

оборонної політики, а також навколо тіснішої співпраці в різних внутрішньополітичних сферах. Як наголошувало спільне комюніке, вони хотіли вжити «практичних заходів» для «ефективного зміцнення наявних зв'язків».

Це все набуло реальних обрисів після підписання обома державними діячами німецько-французького договору 22 січня 1963 року в Єлисейському палаці в Парижі. Він передбачав регулярні зустрічі та консультації на рівні глав держав та урядів обох країн, а також співпрацю між окремими міністерствами та відомствами. Поряд з класичними сферами, як-от зовнішня й оборонна політика, на перший план виступили питання молоді й освіти. Через молодіжний обмін та інтенсифікацію культурних зв'язків німецько-французьке зближення мало відбутися на рівні населення.

Франко-німецький договір про дружбу, 1964 рік
©British Pathé

Договір набув ще більшого резонансу, коли за кілька днів до його підписання де Голль наклав вето на вступ Великої Британії до ЄЕС, а також підтвердив рішення Франції і надалі розвивати свою національну ядерну програму. Раніше різні голоси в уряді, парламенті та громадськості наполегливо застерігали канцлера від такої прихильності до де Голля та його європейських політичних ідей, і тепер піднялася хвиля обурення, яка загрожувала руйнуванням самої сутності договору. Не тільки в Сполучених Штатах і в західноєвропейських столицях панувала плибока стурбованість через курс уряду в Бонні: у самій Федеративній Республіці лунала гучна критика (як уважали) відступу від попереднього курсу на трансатлантичне партнерство та європейську інтеграцію.

На цій підставі в бундестазі, який мав ратифікувати договір, сформувалося коло провладних й опозиційних депутатів, які вирішили додати преамбулу і у такий спосіб виправити односторонню перевагу Франції. Ця заява, підтримана значною парламентською більшістю, вписала Єлисейський договір у безперервну з 1949 року історію західнонімецької зовнішньої політики, визнала продовження партнерства зі Сполученими Штатами та НАТО як ключовою ареною західної політики безпеки і закликала до продовження наднаціональної європейської інтеграції в рамках ЄЕС, зокрема надання членства Великобританії.

Ця преамбула повністю знецінила угоду в очах де Голля, а Аденауер зазнав відчутної поразки в головному зовнішньополітичному проєкті. За кілька місяців до спливу строку повноважень канцлера більша частина керівництва його партії відмовилася йому підпорядковуватися. Отже, франко-німецький договір залишився спочатку без будь-якого особливого значення, передусім через те, що новий канцлер Людвіг Ергард ніколи і не приховував своєї проамериканської і пробританської орієнтації.

Проте таке пояснення не розкриває всієї суті. Передусім у договірній формі було закріплено досягнення у сфері франко-німецького зближення і примирення між двома державами після закінчення Другої світової війни. До того ж договір мав величезне значення для майбутнього, оскільки він інституціоналізував певну консультаційну практику: і політичні дружні стосунки у традиціях Єлисейського договору між Гельмутом Шмідтом і Валері Жискар д'Естеном, між Гельмутом Колем та Франсуа Міттераном; і практика регулярних урядових та міністерських консультацій, яка тісно координувала політику обох урядів; і щоденні контакти в рамках молодіжних обмінів, міст-побратимів чи інших франко-німецьких ініціатив, які закріпили двостороннє партнерство на рівні населення — усе це поклало початок процесу європейської інтеграції. Отже, доволі зухвала репліка Аденауера на адресу свого сина Пауля в розпал внутрішньополітичних дебатів навколо франко-німецького договору була більше ніж правдивою: «Я вважаю укладення цього договору одним з моїх найбільших (!) успіхів за весь довгий час мого перебування на посаді канцлера.»

Останні роки життя не були для Аденауера часом дозвілля чи насолоди своїми досягненнями. Навіть на дев'ятому десятку не могло бути й мови про мрійливу ідилію трояндових садів Рендорфа на схилах Зібенгебірге чи про відпустку у Вілла ла Колліна в Каденаббії високо над озером Комо. Натомість він висловив бажання, про яке заявив у інтерв'ю за кілька днів до того, як залишив посаду федерального канцлера: «Мій депутатський мандат, а також накопичений досвід можуть бути корисними майбутньому федеральному уряду, якщо виникне така потреба. Я хотів би послужити нашому народу, доки ще можу». Він регулярно брав участь у пленарних засіданнях бундестагу і союзної фракції. Аж до весни 1966 року він ще й очолював засідання правління своєї партії. Ще й постійні виступи під час виборчих кампаній, конгресів чи інших заходів — майже жодного дня без домовленостей чи зобов'язань. Дедалі частіше з'являлися інтерв'ю, де він не тільки згадував своє політичне життя, але й знову і знову озвучував свою позицію з актуальних питань внутрішньої та зовнішньої політики.

Головною мішенню критики був нелюбий йому наступник Людвіг Ергард. В особливу немилість потрапив зовнішньополітичний курс останнього. Найгучніші звинувачення лунали з боку колишнього канцлера на адресу нового уряду в тому, що Єлисейський договір — його великий спадок — залишився без застосування, що зрештою поховає вибудовані тяжкою працею довірчі відносини з Францією. Він також нападав на політику Ергарда стосовно США, адже змінив своє ставлення до діяльності вашингтонської адміністрації, яке висловлював подекуди досить категорично і приватно, і публічно. Конфлікт між «атлантистами» і «голлістами», який раніше вже спричиняв суперечки навколо франко-німецького договору, спалахнув з новою силою, а Аденауер був активним учасником цього спору і не вагався докидати дров у багаття.

Щоправда, у кінцевому підсумку його голос не мав жодного впливу, таке втручання колишнього глави уряду натикалося на спротив громадськості. Хоча різноманітні політики від Союзу та колишні співробітники підтримували зв'язок з Аденауером, врешті-решт його усунули від впливу на рішення та отримання інформації з осередку боннської політики. Навіть головування в партії не було тим політичним інструментом, який міг впливати на курс політики Бонна. Правлячі кола ХДС не вистояли під натиском гострих сутичок, які також визначали федеральну політику, до того ж керівники партії, які усвідомлювали свою владу, не дозволили використати себе для досягнення мети їхнього голови. Розмірковування Аденауера й інших над кандидатурою такого наступника на посаду голови християнських демократів, який міг би протистояти Ергарду і рано чи пізно замінити його на посаді канцлера, знову й знову заходили в глухий кут. Остаточної поразки Аденауер зазнав під час з'їзду партії в березні 1966 року, коли новим головою ХДС обрали особу, яку він недолюбливав. Йому особисто залишилося тільки почесне головування.

Новим завданням, яке дедалі більше захоплювало Аденауера в ці роки, було написання мемуарів. Ще в п'ятдесятих роках він розмірковував над тим, щоб описати свій життєвий шлях і в такий спосіб представити образ переконливого лідера широкому загалу. Зрештою ці роздуми втілила «авторизована біографія» з-під пера письменника Пауля Веймара, яка, однак, охоплювала період лише до середини п'ятдесятих років. Тому Аденауер вирішив присвятити спогади, які хотів викласти, своїй ролі партійного політика і федерального канцлера, а пізніше додати опис періоду часу до 1945 року. Саме з цією метою він замовив будівництво павільйону у своєму саду, у якому він мав намір присвятити себе — споглядаючи долину Рейну — виконанню нового завдання. Однак написання мемуарів було для нього не просто наративним викладом життя, а — як висловилася його колега і близька соратниця Анналіза Поппінга — «новим засобом змусити політику працювати на майбутнє».

Поппінга, яка була однією з його секретарок з 1958 року, тепер стала незамінною помічницею. Вона готувала матеріали, робила хронологічні огляди, отримувала копії документів, яких бракувало, у міністерствах в Бонні, а пізніше впорядковувала неосяжний спадок. У жовтні 1965 року побачив світ перший том, який охопив період з 1945 по 1953 рік, наприкінці 1966 року вийшов другий том (за період 1953–1955 років); третій том (1955–1959 роки) з'явився невдовзі після смерті Аденауера. Четвертий том, що мав описати решту часу на посаді канцлера, залишився незавершеним.

Наповненість і змістовність «Спогадів» були наслідком використання великої кількості документів та інших матеріалів, зокрема у сфері зовнішньої політики. Хай там що, а колишній канцлер лише поверхово торкнувся внутрішньополітичних подій, зовсім оминув політичні і партійні поразки, але значну увагу приділив питанням зовнішньої політики, які він спробував висвітлити під кутом власних намірів, цілей та діяльності. Таке насичення мемуарів документами, протоколами переговорів, нотатками та іншими матеріалами перетворило їх на змістовний огляд зовнішньої політики Західної Німеччини тих років, який не в останню чергу надав науковцям важливі знання та уявлення.

Конрад Аденауер. 1964 рік
© Уряд ФРН/Рольф Унтерберг

Ще одним полем діяльності зі збереження спадку були закордонні поїздки Аденауера. У Федеративній Республіці він часто був ініціатором і учасником гострих політичних конфліктів, тож за кордоном його й досі сприймали як високоповажного європейського державного діяча, останнього представника покоління засновників європейського проекту. Передусім він прагнув відвідати Париж, у якому де Голль щоразу приймав його з вишуканою люб'язністю та особливою приязню. З ініціативи генерала під час першого такого візиту 9 листопада 1964 року Аденауеру запропонували почесне членство в Академії моральних і політичних наук — честь, якої незадовго до того удостоїлися Вінстон Черчілль і Дуайт Ейзенхауер.

Особливого значення набула поїздка до Ізраїлю на початку травня 1966 року. Саме через те, що запрошення колишнього канцлера до цієї країни було вкрай суперечливим, Бен-Гуріон і Нахум Гольдман не знехтували можливістю зустріти його безпосередньо в аеропорту. Для Аденауера це було пізнє визнання його зусиль з укладення Угоди про репарації з Ізраїлем. «Я ніколи не міг подумати, — запевняв він журналістів наприкінці поїздки, — як заступав на посаду канцлера, що колись мене запросять відвідати Ізраїль». Гостини в домі Бен-Гуріона підкреслили важливість цієї поїздки для поліпшення таких непростих стосунків між німцями та євреями.

Візит Конрада Аденауера до Ізраїлю, 1966 рік
© British Pathé

Його остання далека подорож у лютому 1967 року нарешті привела його до Іспанії, де його вшановували як великого старійшину Європи. У своєму виступі в «Атенео» в іспанській столиці перед тисячею видатних слухачів він знову закликав до об'єднання Європи, бо тільки так вона могла протистояти обом наддержавам. «У нашу епоху колесо історії обертається з величезною швидкістю. Якщо європейські країни хочуть і надалі політично впливати, то необхідно діяти. Якщо найкраще рішення не можна ухвалити одразу, то необхідно ухвалити друге або третє найкраще рішення. Якщо не можуть діяти всі разом, то нехай діє той, хто готовий... Європа має бути великою і сильною, вона повинна бути впливовою, аби мати спроможність відстоювати свої інтереси у світовій політиці».

Навіть поїздки до Іспанії Аденауер змушений був відкласти на кілька місяців через серйозне захворювання на грип. Хай там що, але постійний осінній грип виснажував сили тепер уже 90-річної людини. Наприкінці березня 1967 року він пережив серцевий напад; а перший інфаркт у січні 1962 року від громадськості було приховано. До того ж він захворів на бронхіт, який за кілька тижнів переріс у запалення легенів. Однак хворий не

хотів дотримуватися призначеного йому суворого постільного режиму, а й надалі приймав відвідувачів і надиктовував листи. Здоров'я погіршилося, наступний інфаркт ще більше послабив його.

Опівдні 19 квітня 1967 року Конрад Аденауер помер у своєму будинку в Рендорфі, оточений родиною. Завершилося довге, активне життя, відзначене видатними політичними успіхами і визнанням Аденауера як великого європейського державного діяча.

1876	5 січня	Народження Конрада Германа Йозефа Аденауера в Кельні — третього з п'яти дітей у родині секретаря Апеляційного суду Кельна Йоганна Конрада Аденауера і його дружини Гелени, уродженої Шарфенберг
1882	з квітня	Навчання в школі для хлопчиків при церкві Святих Апостолів
1885	з квітня	Навчання в Апостольській королівській католицькій гімназії
1894	6 березня	Іспит на атестат зрілості
	3 квітня	Навчання за спеціальністю правознавство у Фрайбурзі/Брайсгау, Мюнхені та Бонні
1897	22 травня	Перший державний іспит з права
1901	19 жовтня	Другий державний іспит з права; потім робота судовим асесором у прокуратурі Кельна, представником прокуратури в дільничному суді Кельна, допоміжним суддею в земельному суді Кельна
1904	26 січня	Одруження з Еммою Вейер; від цього шлюбу народилося троє дітей: Конрад (21.09.1906), Макс (21.09.1910), Рія (03.10.1912)
1906	7 березня	Обрання заступником обер-бургомістра Кельна

1909	22 липня	Обрання першим заступником (і першим представником) обер-бургомістра
1916	6 жовтня	Смерть Емми Аденауер
1917	18 вересня	Одноставне обрання Аденауера обер-бургомістром Кельна на міських зборах депутатів
	29 листопада	Вступ на посаду обер-бургомістра на 12-річний термін
	28 грудня	Обрання членом рейнського провінційного парламенту
1919	25 вересня	Одруження з Августою (Гуссі) Цінссер; у шлюбі народилося п'ятеро дітей: Фердинанд (04-08.06.1920), Пауль (18.01.1923), Лотта (29.04.1925), Лібет (17.05.1928) та Георг (25.08.1931)
1921	11 грудня	Обрання головою Державної ради Пруссії, постійне переобрання
1929	17 грудня	Переобрання на посаду обер-бургомістра Кельна 49 з 96 голосів
1933	13 березня	Звільнення з посади обер-бургомістра Кельна через прихід до влади націонал-соціалістів
	26 квітня	Від'їзд до бенедиктинського Лаахського абатства Святої Марії
	17 липня	Звільнення з державної служби міста Кельн
1934	30 червня — 2 липня	Затримання гестапо та перебування під домашнім арештом через «Ніч довгих ножів»
1937		Переїзд у будинок на Ценнігсвег, 8-а
1944	23 серпня	Обшук у будинку і затримання гестапо в рамках акції «Гроза»
	25 вересня	Затримання та ув'язнення в Браувайлері під Кельном
	26 листопада	Звільнення з в'язниці в Браувайлері та повернення до Рендорфа

1945	4 травня	Відновлення на посаді обер-бургомістра Кельна за допомогою американської військової адміністрації
	31 серпня	Вступ до Християнсько-демократичної партії (ХДП) Кельна
	2 вересня	Обрання до складу ради голів Християнсько-демократичної партії (ХДП) Рейнланду
	6 жовтня	Звільнення з посади обер-бургомістра Кельна
1946	22 січня	Обрання тимчасовим головою ХДС британської зони в Герфордї
	1 березня	Обрання головою правління зонального комітету ХДС британської зони в Негайм-Гюстені
	2 жовтня	Обрання головою фракції ХДС у ландтазі Північного Рейну-Вестфалії
1947	5—6 лютого	Участь в установчому засіданні Об'єднання ХДС/ХСС у Кенігштайні/Таунус та обрання членом тимчасового правління
	14—15 серпня	Переобрання головою партії на першому засіданні ХДС британської зони в Реклінггаузені
1948	3 березня	Смерть дружини Гуссі Аденауер
	1 вересня	Обрання головою Парламентської ради
1949	23 травня	Оприлюднення Основного закону Федеративної Республіки Німеччини
	14 серпня	Обрання депутатом першого бундестагу Німеччини у боннському виборчому окрузі
	15 вересня	Обрання і вступ на посаду першого федерального канцлера Федеративної Республіки Німеччини (202 голоси «за», 142 голоси «проти», 44 утрималося); створення першого Кабінету коаліційного уряду з представників ХДС/ХСС, НП та ВДП
	22 листопада	Петерсберзька угода: припинення демонтажу промисловості, вступ до Міжнародного органу управління Рурською областю

1950	9 травня	Пропозиція Робера Шумана об'єднати західноєвропейську вугільну та сталеливарну промисловість (план Шумана)
	20—22 жовтня	Обрання першим головою федеральної партії ХДС під час першого федерального з'їзду партії в Госларі
1951	15 березня	Створення Міністерства закордонних справ; підпорядкування його Аденауерові
	18 квітня	Підписання Договору про заснування Європейського співтовариства вугілля та сталі (ЄСВС)
1952	10 березня	Перша нота Сталіна
	26 травня	Підписання Угоди про встановлення відносин між Федеративною Республікою Німеччиною та західними державами (перший «Загальний договір») у Бонні
	27 травня	Підписання Угоди про Європейське оборонне співтовариство (ЕОС) у Парижі
	10 вересня	Підписання Угоди про репарації з Державою Ізраїль
1953	1—17 квітня	Перший державний візит до Сполучених Штатів Америки
	7 жовтня	Переобрання та вступ на посаду федерального канцлера Федеративної Республіки Німеччини (304 голоси «за», 148 голосів «проти», 14 утрималося); створення другого Кабінету коаліційного уряду з представників ХДС/ХСС, ВДП, Блоку переміщених осіб та НП
1954	28 вересня — 3 жовтня	Конференція дев'яти держав у Лондоні рекомендує прийняти Федеративну Республіку Німеччину в ЗЄС та НАТО
	19—23 жовтня	Конференція західних держав та Федеративної Республіки в Парижі (другий «Загальний договір»)

1955	5 травня	Паризькі угоди набирають чинності. Відміна Окупаційного статуту
	7 травня / 9 травня	Вступ Федеративної Республіки до ЗЄС і НАТО
	8—14 вересня	Візит до Москви
1956	5 листопада	Перший державний візит у Париж
1957	25 березня	Підписання Римських угод про заснування Європейського економічного співтовариства та Європейського співтовариства з атомної енергії
	22 жовтня	Переобрання та вступ на посаду федерального канцлера Федеративної Республіки Німеччини (274 голоси «за», 193 голоси «проти», 9 утрималося); створення третього Кабінету коаліційного уряду з представників ХДС/ХСС та НП
1958	14—15 вересня	Перший візит до де Голля в Коломбе-ле-Дез-Егліз
	27 листопада	Берлінський ультиматум Радянського Союзу
1959	7 квітня	Подання кандидатури на посаду федерального президента
	5 червня	Зняття кандидатури
1961	13 серпня	Початок будівництва берлінської стіни режимом СЕПД
	7 листопада	Переобрання і вступ на посаду федерального канцлера Федеративної Республіки Німеччини (258 голосів «за», 206 голосів «проти», 26 утрималося); створення четвертого Кабінету коаліційного уряду з представників ХДС/ХСС та ВДП
1962	2—8 липня	Державний візит до Франції
	4—9 вересня	Державний візит де Голля до ФРН
	26 жовтня	Початок справи «Шпігель»
	7 грудня	Оприлюднення рішення про відставку з посади федерального канцлера восени 1963 року

1963	22 січня	Підписання німецько-французького договору про співпрацю
	16 вересня	Прощальний візит до Рима
	21 вересня	Прощальний візит до Парижа
	15 жовтня	Відставка з посади федерального канцлера
1964	16 березня	Переобрання головою федеральної партії ХДС
	9 листопада	Де Голль прийняв Аденауера в Парижі.
1965	19 вересня	Переобрання членом німецького бундестагу
1966	23 березня	Візит до Парижа
	2 травня	Поїздка до Ізраїлю
1967	14 лютого	Візит до Іспанії
	20 лютого	Візит до Парижа
	19 квітня	Смерть Конрада Аденауера у своєму будинку в Рендорфі

Бібліографія

Праці Конрада Аденауера

Erinnerungen 1945–1953, Stuttgart 1965
Erinnerungen 1953–1955, Stuttgart 1966
Erinnerungen 1955–1959, Stuttgart 1967
Erinnerungen 1959–1963. Fragmente, Stuttgart 1968
Reden 1917–1967. Eine Auswahl, Stuttgart 1975
Briefe 1945–1947, Berlin 1983
Briefe 1947–1949, Berlin 1984
Briefe 1949–1951, Berlin 1985
Briefe 1951–1953, Berlin 1987
Briefe 1953–1955, Berlin 1995
Briefe 1955–1957, Berlin 1998
Briefe 1957–1959, Paderborn 2000
Briefe 1959–1961, Paderborn 2004
Briefe 1961–1963, Paderborn 2006
Die letzten Lebensjahre 1963–1967. Briefe und Aufzeichnungen, Gespräche, Interviews und Reden, 2 Bde., Paderborn 2009
Teegespräche 1950–1954, Berlin 1985
Teegespräche 1955–1958, Berlin 1986
Teegespräche 1958–1961, Berlin 1988
Teegespräche 1961–1963, Berlin 1992
Freundschaft in schwerer Zeit. Die Briefe Konrad Adenauers an Dora Pfärdmenges 1933–1949, Bonn 2007

Біографії та збірники

Blumenwitz, Dieter u. a. (Hg.): Konrad Adenauer und seine Zeit, 2 Bde., Stuttgart 1976
Köhler, Henning: Konrad Adenauer, Frankfurt a. M. 1994
Kohl, Helmut (Hg.): Konrad Adenauer 1876/1967, Stuttgart, 2., erw. Aufl. 1976
Mensing, Hans Peter: Aus Adenauers Nachlass. Beiträge zur Biographie und Politik des Ersten Bundeskanzlers, Köln 2007
Osterheld, Horst: Konrad Adenauer, Stuttgart 1987
Poppinga, Anneliese: Meine Erinnerungen an Konrad Adenauer, Stuttgart 1970
Schulz, Günther (Hg.): Konrad Adenauer 1917–1933. Dokumente aus den Kölner Jahren, Köln 2007
Schwarz, Hans-Peter: Anmerkungen zu Adenauer, München 2004
–: Adenauer. Der Aufstieg 1876–1932; Der Staatsmann 1931–1967, Stuttgart 1986–1991
Stehkämper, Hugo (Hg.): Konrad Adenauer. Oberbürgermeister von Köln, Köln 1976
Weymar, Paul: Konrad Adenauer. Die autorisierte Biographie, München 1955

Загальні праці

Bösch, Frank: Die Adenauer-CDU. Gründung, Aufstieg und Krise einer Erfolgspartei 1945–1969, Stuttgart/München 2001
Conze, Eckart: Die Suche nach Sicherheit. Eine Geschichte der Bundesrepublik Deutschland von 1949 bis in die Gegenwart, München 2009
Görtemaker, Manfred: Geschichte der Bundesrepublik Deutschland, München 1999
Hacke, Christian: Die Außenpolitik der Bundesrepublik Deutschland. Weltmacht wider Willen? Frankfurt a. M./Berlin 1993
Kielmansegg, Peter Graf: Nach der Katastrophe. Eine Geschichte des geteilten Deutschland, Berlin 2000
Kleinmann, Hans-Otto: Geschichte der CDU 1945–1982, Stuttgart 1993
Morsey, Rudolf: Die Bundesrepublik Deutschland. Entstehung und Entwicklung bis 1969, 5., Überarb. u. erw. Aufl., München 2007
Wolfrum, Edgar: Die glückliche Demokratie. Geschichte der Bundesrepublik Deutschland von ihren Anfängen bis zur Gegenwart, Stuttgart 2006

Показчик імен

Показчик не містить імені Конрада Аденауера

Аденауер, август (брат)
–, Ганс (брат)
–, Георг (син)
–, Гуссі (дружина)
–, Емма (дружина)
–, Йоганн Конрад (батько)
–, Конрад (син)
–, Крістіна Гелена (мама)

–, Лібет (дочка)
–, Лілі (сестра)
–, Лотта (дочка)
–, Макс (син)
–, Пауль (син)
–, Рія (дочка)
–, Фердинанд (син)
Аллеманн, Фріц Рене
Арнольд, Карл

Бейєн, Йоган Віллем
Бен-Гуріон, Давид
Бланкенгорн, Герберт
Брентано, Генріх фон

Вальраф, Макс
Веймар, Пауль
Вессель, Гелена

Гаген, Луїс
Гайнеманн, Густав
Гаке, Христіан
Гальштейн, Вальтер
Ганрідер, Вольфрам
Гервеген, Ільдефонс
Герінг, Герман
Гермес, Андреас
Герстенмайер, Ойген
Гертемакер, Манфред
Гіплер, Адольф
Глобке Ганс
Гойс, Теодор
Гольдман, Нахум
Гольцапфель, Фрідріх
Гофман, Адольф
Грое, Йозеф де Голль, Шарль
Джонсон, Ліндон Б.

Ейзенхауер, Дуайт Д.
Екард, Фелікс Фон
Ергард, Людвіг

Жискар Д'Естен, Валері

Зольман, Вільгельм

Іден, Ентоні

Кайзер, Якоб
Келлер, Геннінг
Кеннеді, Джон Ф.
Кестнер, Еріх
Квінгер, Курт Георг
Кільмансегт, Петер Граф
Коль, Гельмут
Крафт, Вальдемар
Кроне, Генріх

Леммер, Ернст
Любке, Гайнріх

Макклой, Джон
Макміллан, Гарольд
Міггеран, Франсуа
Моне, Жан
Моозер, Йозеф
Морсей, Рудольф

Мюллер, Гебхард

Оберлендер, Теодор

Пфердменгес, Дора

Плевен, Рене

Поппінга, Анналіза

Робертсон, сер Браян

Спаак, Поль-Анрі

Сталін, Йосип

Фрінгс, Йозеф Кардинал

Хрущов, Микита

Цінссер, Ернст

Черчілль, Вінстон

Шварц, Ганс-Петер

Шверінг, Лео

Шмід, Карло

Шмідт, Гельмут

Штраус, Франц Йозеф

Шпрезман, Густав

Шуман, Робер

Шумахер, Курт

Щиро дякуємо Представництву Фонду Конрада Аденауера в Україні (м. Київ) в особі керівників пані Габріеле Бауманн (до вересня 2019 року) та пана Тіма Б. Петерса (з вересня 2019 року) за підтримку ідеї та фінансову можливість перекладу і друку цієї книги, координаторці проекту пані Юлії Сюк за безмежну віру в наші сили, Адвокатському об'єднанню «Моріс Груп» за допомогу в придбанні авторських прав, а також пану Бенедикту Праксенталеру та пані Тетяні Коломієць за підтримку і консультативну допомогу.

Пан'європейський союз України